
Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Тошкент Давлат шарқшунослик институти

Араб филологиясига кириш

Тошкент - 2002

Ушбу қўлланмада замонавий араб тили ҳақидаги талабалар учун зарур бўлган маълумотлар чуқур илмий асослаб берилган бўлиб, ҳар бир боб охирида тест топшириқлари кўрсатилган.. Араб филологияси ҳақида ўзбек тилида батафсил маълумот берувчи адабиётларнинг йўқлиги туфайли бу қўлланма талабалар учун зарурий манба бўлиб хизмат қилади.

Д. Маматохунова. Араб филологиясига кириш. Т.: ТошДШИ нашриёти, 2002, 100 б.

Муҳаррир: ф.ф.н. **С.А.Рустамова**

Такризчилар: ф.ф.д., проф. **Р.У. Хўжаева**

кат.ўқит. **О. Мусаев**

Тех.муҳаррир: **С.Юсупова**

Техник котиб: **К.Мирзаев**

© Тошкент Давлат шарқшунослик институти, 2002

Сўз боши

«Араб филологиясига кириш» ўқув қўлланмаси жаҳон андозалари талабларига жавоб бера оладиган бакалавр даражасидаги араб филологларини тайёрлашда 1-курс талабалари учун мўлжалланган бўлиб, филологларни араб тилининг дастлабки асослари билан таништириш, уларнинг билимини кенгайтириш ҳамда чуқурлаштириш учун хизмат қилади.

Мазкур қўлланмада Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг мувофиқлаштирувчи илмий услубий кенгашида кўриб чиқилган ва нашр этилган «Араб филологиясига кириш» дастурининг барча масалаларини ёритишга ҳаракат қилинди.

Қўлланмани ёзишда устозларимиз И.Г.Фатеева, Э.Талабов, А.У.Каримовнинг шу курсни ўқитиш давомида орттирган кўп йиллик тажрибаларидан, қимматли маслаҳатларидан ва курс бўйича нашр қилинган барча қўлланма ва чет эл филолог олимлари томонидан яратилган илмий адабиётлардан фойдаланилди.

Республикаимиз мустақилликка эришганидан сўнг кўпгина араб давлатлари билан ҳар соҳада алоқалар ўрнатилди. Табиийки, бу араб тилини ўрганишни хоҳловчилар учун ўзбек тилида битилган ўқув қўлланма ва дарсликларга эга бўлишга эҳтиёж туғдирди. Шунинг учун бу қўлланмани ёзишга журъат этдик.

Филологияга кириш фани 38 соатга мўлжалланган бўлиб, 22 соат маъруза, 16 соат амалиёт ва 2 соат рейтинг назорати учундир. Қўлланма беш бобдан иборат бўлиб, ҳар бир бобнинг сўнггида тест саволлари ва мустақил иш учун топшириқлар ва адабиётлар рўйхати берилган. Қўлланманинг биринчи бобида филология ҳақида умумий тушунча, жумладан, араб филология-сининг хусусиятлари, уни фан сифатида ўрганишнинг асосий вазифалари, араб маданияти ва унинг халифаликда тутган ўрни ҳақида фикр юритилган. Иккинчи бобда араб тили хом-сом тиллар оиласининг энг ёш тили сифатида ўрганилади. Учинчи боб-қадимий араб давлатлари, араб ёзувининг келиб чиқиши, араб адабий тили ва адабиётининг пайдо бўлишида Қуръони Каримнинг тутган ўрни ҳақидадир. Тўртинчи бобда замонавий араб адабий тили ва унинг вазифалари масалалари кўтарилди. Бешинчи боб Европа ва Ўзбекистондаги арабшунослик ҳақидадир.

Ушбу қўлланма ўзбек тилида биринчи бор нашр этилаётгани учун унда айрим камчиликлар ва нуқсонлар бўлса, ҳамкасб устозларимизнинг фикр ва мулоҳазаларини мамнуният билан қабул қиламиз.

Муаллиф

Кириш

**Ёшларга миллий ватанпарварлик руҳида
таълим-тарбия бериш бугунги куннинг
жиддий вазифаларидан ҳисобланади**

Ислом Каримов

Филология грекча сўз бўлиб, «тилга муҳаббат» деган маънони англатади. (грекча *filos* - севувчи, дўст; *logos* - тил, сўз, фикр.) Филология қадимги маданият фанидир. Академик Н.И.Конрад ўзининг «Ғарб ва Шарқ» деган китобида шундай деган: «Филология бир пайтнинг ўзида, яъни антик даврда ҳам ғарбда ва ҳам шарқда дунёга келади»¹[1]. Бу пайтда ғарбда грек маданиятининг кенг тарқалган даври, яъни эллинизм даври ва шарқда эса, яъни Хитойда хон империяси даври ҳукмронлик қилар эди. Эллинизм-конкрет тарихий ҳодиса, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, мафкуравий, маданий ҳаётда грек маданияти ва ерлик аҳоли маданиятининг хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган тарихий воқеликдир²[2]. Бу даврда грек маданияти аниқроғи тили ва адабиёти А.Макидонский босиб олган мамлакатлар - Яқин Шарқ, Шимолий Африка, Марказий Осиё, Кичик Осиё, Эрон ва Ҳиндистонгача тарқалди. Грек тили эса алоқа воситаси вазифасини бажарди. Кўпгина кишилар бу воситачи маданиятдан фойдаландилар. Грецияда кўп ўқиган ва адабиёт билан қизиққан одамларни филолог деб аташган. Биринчи марта Афлотун Суқротни филолог деб атаган. Филологлар антик давр адабиёти ва асарларини тўплай бошлаганлар ва шарҳлаганлар.

Ҳозирги замонда филология деганда, «Тил ҳамда адабиётни ўрганувчи гуманитар фанлар соҳасидаги тегишли билимлар мажмуасини» тушунамиз. Бундан ташқари «филология» сўзи қуйидаги мазмунда ҳам қўлланади:

Филология - ёзма ёдгорликлар, уларнинг муаллифлари, яратилган вақти, яратилиш шароитини аниқлаш нияти билан қўлёзмаларни ўрганиш жараёнида уларни тил ва услуб нуқтаи назаридан таҳлил қилишда қўлланиладиган усуллар мажмуидир.

Филологлар томонидан кўпроқ қадимги ёзувчиларнинг асарлари шарҳланган.

¹[1] Конрад Н.И. Запад и Восток. –М., 1972, -С.7.

²[2] Сулаймонова Ф. Ғарб ва Шарқ. –Т., 1998, -Б.161.

Филологиянинг асосий принципларини Сукрот, Арасту ва Афлотун Грецияда ишлаб чиққанлар. Унинг дастлабки вазифаси машхур ёзувчиларнинг асарларини шарҳлаш, уларнинг матн, шакл, услуб тараққиётини изоҳлашдан иборат эди. Филологлар уйғониш даврида матнларни шарҳлабгина қолмасдан, секин аста танқидий ўргана бошладилар. Матнни танқидий ўрганиш - асл муаллифнинг фикрини билиш ва уни талқин қилишдан иборатдир. Ўрта асрларга келиб антик асарларни тўплаш бошланди. Бу ҳодиса эгзегез деб юритилди. Бунда филологларнинг икки хил вазифалари бор эди. Биринчидан, Таврот матнларини шарҳлаш ва иккинчидан, антик адабиёт матнларини филологик шарҳлаш билан шуғулландилар.

Капитализм тараққиёти билан миллий ажралиш бошланди. Энди филологлар фақат ёдгорликларни ўрганибгина қолмай, балки ҳар бир миллатнинг тилини ҳам ўрганишни касб этдилар. Шунинг учун шарқ тилларини ўрганиш бошланди. 1538 йилдан бошлаб турк, эрон ва араб тиллари ўрганилади. Француз олими Г.Постеллус 1538 йилда ёзган «О сродстве языков» деган китобида ўрганилаётган 12 та тил ҳақида ёзган эди. XVIII аср охирида петербурглик рус олими П.С.Палласанинг «Сравнительные словари всех языков и наречий» деган китобида ўрганилаётган 272 тил ҳақида фикр берилган^{3[3]}. Бу эса филология фани ривожининг янги даври - ренессанс ҳаракати келиши билан бошланди. Ренессанс - янгиланиш, яъни капитализм тараққиёти ва ижтимоий-сиёсий ҳаракатнинг маданият билан бағлиқлигидир. Бу даврда филологлар антик асарларни тўплаш ва шарҳлаш ўрнига танқидшунослик билан шуғулландилар.

Филология шундай бир туркум фанки, унда бир бутун фаннинг ёки бир неча халқлар гуруҳининг тили ва маданияти (ижодиёти) ўрганилади. Халқ тили ва маданияти икки йўналиш бўйича ўрганилади. 1) Оғзаки ижодиёт; 2) Ёзма ижодиёт.

Ёзма ижодиёт қуйидаги фанлар орқали ўрганилади.

- 1) Нумизматика - тангалар ёрдамида тилни ва адабиётни ўрганадиган фан. Тангадаги ёзувлар ва расмлар уларнинг қийматини ва вақтини билдиради. Бу ёзув орқали маълум даврдаги адабиёт ва тилнинг хусуситлари ўрганилади.
- 2) Сфрагистика - муҳрларни, тамғаларни ўрганадиган фан. Хужжатлардаги муҳрлар орқали унинг қайси вақтга оидли-ги, бу даврда кимлар яшаган ва қандай тилда ижод этганлик-лари аниқланади.

^{3[3]} Оранский И.М. Введение в Иранскую филологию. –М., 1960. –С.60.

- 3) Эпиграфика - қаттиқ жисмларга, яъни қабр тошларига, мас-жид деворларига ва ғор тошларига ёзилган хатни ўргана-диган фандир.
- 4) Полеография - ёзма ижодиётнинг энг асосий тури. Полеографиянинг асосий вазифаси ёзма асарларни худди тарихий манба каби ўрганишдир. У матннинг қандай қоғозга қандай сиёҳ билан ёзилганлигини, ким ёзганлигини ўрганади. Полеография – матншунослик - текстология билан биргаликда тарихий фан сифатида филологиянинг асосий фанларидан ҳисобланади.

Умуман олганда, филология учта катта фанни ўз ичига олади.

- 1) Тилшунослик.
- 2) Адабиётшунослик.
- 3) Манбашунослик.

Тилшунослик - лингвистика инсон тилини ўрганадиган мус-тақил фандир. Тил кишилиқ жамиятида энг муҳим алоқа қуроли бўлиб, у жамият томонидан яратилган. ва унга хизмат қилади. Тилни ижтимоий ҳодиса сифатида ўрганиш экстралингвистика деб аталади. Бунда тилнинг табиати ва ижтимоий функцияси, тил ва тафаккур, тилнинг мазмун томонининг нутқ фаолияти контекст ва ситуация билан алоқасини ўрганади. Тилни ички системасини ўрганиш интралингвистика деб аталади. Бунда тилнинг бирликлари, категориялари, фонология, лексикалогия ва грамматикаси ўрганилади. қиёсий-тарихий тилшунослик эса компаративистика деб аталади. Бунда қариндош тиллар ва турли системалардаги тиллар чоғиштириб ўрганилади⁴[4].

Адабиётшунослик-бадий адабиёт ҳақидаги фан. Бу фан ба-дий адабиётнинг пайдо бўлиш ва ривожланиш тарихи, тарақ-қиёт жараёнини, ҳозирги ҳолатини, ижтимоий роли ва ўзига хос хусусиятининг назарий масалаларини ўрганиш билан шуғул-ланади.

Манбашунослик билан матншунослик фани шуғулланади. Матншунослик илмий ёки адабий асарлар тарихини қайта тик-лаш учун шаклдан ҳоли матнни аниқлаш ниятида қўлланила-диган усуллар мажмуидир.

Араб филологияси конкрет фан бўлиб, адабий араб тили, адабиёти ва тарихий манбаларини ўрганади. Араб филологияси тарихнинг ривожланиши билан араб бўлган ва араб бўлмаган олимлар томонидан яратилган араб тили ва адабиёти ҳақидаги илмий билимлар мажмуасини ўрганади. Араб тили хом-сом тиллар оиласининг энг ёши ҳисобланади. Араб тили ва адабиёти

⁴[4] Содиков А., Абдуазизов А., Ирискулов. Тилшуносликка кириш. -Т., 1981, -Б.9.

исломдан аввалги жоҳилия даврга бориб тақалади. VIII-IX асрларда араб грамматикасининг барча категориялари ишлаб чиқилди. Бу эса Қуръони Каримнинг нозил бўлиши ва ёзилиши билан бошланди. Неча асрлар давомида ўз даврининг турли соҳаларида битилган илмий, адабий, тарихий асарлар мана шу Қуръон тили бўлмиш классик араб тилида ёзилди. Араб давлатининг кенгайиши ва исломнинг тарқалиши билан фатҳ қилинган давлатларда ижод этган олимлар араб тилида ёзиш имкониятига эга бўлдилар. Натижада классик араб тили Яқин ва Ўрта Шарқ, Шимолий Африка ва Пиреней ярим ороллариғача бўлган майдонга тарқалди. Классик араб тили мусулмон шарқида давлатлараро халқаро тил сифатида мавқега эга бўлди. XIX асрга келиб янги тарихий шароитларнинг ривожланиши билан классик араб тилининг янги варианты, яъни замонавий араб тили пайдо бўлди[5].

Замонавий араб тили ҳозирда бугунги мустақил бўлган 22 дан ошiq араб давлатларида давлат тили мақомидадир. Замона-вий араб тилида бошланғич ва ўрта мактаблар, махсус, тўлиқсиз ва олий мактаблар, матбуот, барча давлат ҳужжатлари, радио, телевидение, дипломатия ва бошқа ишлар ёзма ва оғзаки ҳолда олиб борилади. Аммо алоҳида олинган араб мамлакатларида худди жаҳоннинг бошқа мамлакатларидаги каби ўз шевалари бор.

Араб тилшунос олимлари ва жаҳон арабшунос-шевашунос олимлари ҳозирги замон араб шеваларини икки катта гуруҳга бўладилар.

1. Машриқ араб шевалари. Бу шевалар туркумига Арабистон ярим оролида жойлашган Саудия Арабистони, Яман, Бирлашган Араб Амирликлари, Уммон ҳамда Ироқ, Сурия, Ливан ва бошқа шевалар киради. Бу шевалар ўзларининг фонетик, морфологик, синтактик, лексик ва грамматик жиҳатдан умумийликка эга бўлсалар, иккинчи тарафдан ҳар бир мамлакатдаги шеванинг ўзига хос хусусияти ҳам бор. Масалан: Яман шевасида Тихама вилоятида ع айн ء ҳамзага алмаштириб талаффуз этилади.

عمر ← أمر

Сана вилоятида эса ق қоф "г" га айлантириб талаффуз этилади:

гал -	قال
гамар -	قمر
Ироқ, Яман, Кувайтда:	قلت
гулт -	

Ирокда ك коф товуши «ч»га айлангириб талаффуз этилади:

чалб - كلب

2. Араб маврид шевалари: Бу шевалар туркумига Шимолий ва Шаркий Африкадаги араб давлатларининг шевалари киради: масалан: Миср диалектида ق коф ўрнида ء ҳамза талаффуз қилинади.

ана улт أنا قلت

хува ол هو قال

ج жим ўрнида «г» талаффуз этилади.

Гамил - جميل

Габбар - جبار

ث (са) ўрнида «т» талаффуз этилади.

талат - ثلاث

табит - ثابت

ذ зол ўрнида «д» талаффуз этилади.

даҳаб - ذهب

Араб шеваларининг бундай товуш ўзгаришлари юқори курсларда кенгрок ўрганилади.

Араб халифалигида маданият ва араб тилининг тутган ўрни

Арабларнинг ижтимоий-маданий тараққиёти VII аср бош-ларида араб қабилаларининг бирлашувига олиб келди. Ислом дини бу бирлашувни мафкуравий жиҳатдан мустаҳкамлади. Ҳамма учун баб-баробар қонунлар, миллатларнинг этник келиб чиқишига қарамай дин олдида ҳамманинг ҳуқуқий тенглиги арабларга катта имкониятлар туғдирди. Расулulloҳдан кейин Абу Бакр (632-634), Умар (634-644), Усмон (644-656) ва Али (656-660) бирин-кетин халифа бўлдилар. Булар забот этиш, ислом динини тарқатиш сиёсатини давом эттирдилар. Араблар Африканинг шимолий қисмини, Эрон, Марказий Осиё, Кавказorti ўлкалари, ғарбда Пиреней ярим оролини забот этдилар. Хитой чегераларидан Испаниягача бўлган жойларда халифалик давлатини туздилар. Ислом дин сифатида шаклланган даврда араблар ярим

бадавий элатлардан иборат бўлган халқ эди. Табиийки, улар забт этилган халқлар маданиятини зудликда ўзлаштирдилар. «Араб маданияти» деб ном олган маданият халифаликни ташкил этган халқлар маданияти асосида исломга мослаштириб мужассамлаштирилган маданият эди⁶[6]. Араб маданияти тарихан олганда икки даврга эга. Улар бир-биридан тубдан шундай фарқланадики, баъзида уларни худди икки хил «араб маданияти» деб тушунишга тўғри келади. Уларнинг бири ёпиқ Арабистон ярим оролида тарихи ва удуми бир бўлган, келиб чиқиши ва тилига нисбатан бир жинсли бўлган жамоалар маданиятидир. Иккинчиси «арабий» деган ном олган маданият VII асрнинг биринчи ўн йиллигида Ғарбий Осиё, Шимолий Африка ва Жанубий Европанинг баъзи вилоятларида дунё аҳамиятига эга бўлган маданият ривожланган. Араб тили эса ҳаракатланиш ва ўзлигини ифодалашда бу маданиятни яратган жамиятнинг асосий воситаси бўлиб келган. Энг муҳими араб тили орқали қадимий араб маданияти ва Ўрта аср араб маданияти орасидаги тушунчалар алмашинуви йўлга қўйилган. Айнан араб тилида кўпгина адабий, илмий ва идеологик асарлар ёзилди. Бу борада биз буюк олим Абу Райҳон ал-Берунийнинг куйидаги фикрини эсга оламиз: «Араб тили бутун жаҳондаги илмий асарларнинг ёзилишига асос бўлди. Бу тил ҳар бир тилга ёқимли ҳис- туйғу бахш этди ва уни беади. Араб тилининг гўзаллиги инсоннинг қон томирларида оқа бошлади, гарчи ҳар бир халқ ўз она тилини гўзал ҳисобласа-да»⁷[7]. Ҳозирги замон лингвист олими А.Д.Швайцер шундай дейди: «Тил компонент сифатида маданият таркибига киради. Тил характери ҳар қандай маданият таркибида таърифланган бўлиши керак. У маданият қуроли бўлиб, маданиятнинг ҳар хил жабҳаларига тегишли бўлади, аммо шу билан бирга у унинг таркибига кирмаслиги ҳам мумкин»⁸[8]. Араб тили ривожланишида классик араб тили маданиятининг фақатгина устки қатлами бўлиб хизмат қилмай, балки унга ўзига хос хусусиятлар берди, ўзи унинг асосий ташкилотчиси бўлди, шу билан бирга тарихий чегараларни аниқлади ва унинг бирлигини билдирди. Унинг ёрдамида одамлар ўзаро бир-бирларини тушунадилар, бирга ҳаракат қиладилар, фикрлашадилар ва жамоа тажрибасини билдира-дилар. Маданият ривожига тилнинг учта ҳолатини ўрганиш асосий вазифалардан ҳисобланади, яъни:

1. Тилнинг ички тизими. Унда тилнинг маълум даврдаги ҳола-ти, унинг услуби, ёзилиши ва грамматик ҳолати ўрганилади.
2. Тилнинг тарихий ўзгариш ҳолати ёки ташқи тизими, яъни вақт ўтиши билан тарихий даврлар алмашуви жараёнида тилнинг тизими шу даврга мослашган ҳолда ўзгаради.

⁶[6] Крачковский И.Ю. Сб. Беруни. –М.-Л., 1950. –С.65.

⁷[7] Современная лингвистика. Теория, проблемы и методы. –М., 1976. –С.21.

⁸[8] Современная лингвистика. Ўша асар. –С.21.

3. Шахсий бўлмаган лингвистика тарихи. Маълум бир халқ тилига четдан бошқа сўзлар кириб келиб ўзлашади ва ўзиникидек бўлиб кетади^{9[9]}.

VII аср бошларида араб истилоси тил жамоаларининг олдинги тил турғунлигига салбий таъсир кўрсатди, анъаналарни ушлаб турган бюрократия ва сиғинувчиларнинг ижтимоий қат-ламларини устуворликдан маҳрум этди. Араб тилидан фойда-ланганларга устиворлик таъмин этди. Айнан шу ғолиб тил си-фатида араб тилига халқларнинг иштиёқи янада ошди. Исломга ўтиш билан ҳеч бўлмаганда ибодатларни араб тилида талаффуз этиш мажбуриятлари қўйилган. Исломга кирганларнинг кейинги тақдири ва ички тарихи, шу жумладан, тиллари мусулмон жа-моаларининг таркибий қисмларига айлана борди. Араб тили бутун халифалик ҳудудларигача тарқалди ва ўз йўлидан кўпгина жонли сўзлашув тилларини сиқиб чиқарди. Натижада, Яқин Шарқ, Шимолий Африка, Жанубий Европанинг баъзи қисмла-рида, Эрон, Кавказорти мамлакатларида ва Ўрта Осиёда линг-вистика сезиларли ўзгарди.

Икки асрдан ортиқ вақт, яъни Марказий давлат бўлган давр ичида юзага келган тил ҳолати баъзи ўлкаларда турғунлик касб этди. У бизнинг кунларгача унча аҳамият касб этмаган ўзга-ришлар билан етиб келди. Илк ислом даврида Арабистон ярим оролида ва араб фатҳларида эса ундан ташқарида ягона араб сўзлашув тили пайдо бўлди. Араб тилининг халифаликда мустаҳкам ўрин тутиб қолишида Уммовийлар халифидан бири бўлган Халиф Абдул Малик (685-705) даври катта аҳамиятга эга. У ўзининг ҳукмронлик даврида давлат ишларидаги ҳужжатларни юритишни араб тилида олиб борган. Бошқа тилларда ёзишни ман этган. Иккинчидан, пул бирлиги йўлга қўйилиб, танга чиқариш ишлари билан шуғулланган. Бу пул бирликлари Византия ва Сосанд Эронидан қолган эди. Янги намунадаги тангаларга эса араб афсоналаридан тасвирлар зарб этилган. Араб тилининг бу икки асосий фаолияти, албатта, унинг давлат тили бўлиб қолишига катта имконият берди. Шу билан бирга халифа Абдул Малик томонидан араб ёзувининг ривожланишига томон қадам қўйилди^{10[10]}.

Биз биламизки, VII-VIII асрларда Мовароуннахр ва Хуросонда ҳам араб тили ва араб ёзуви кенг тарқалган эди. Бу борада ушбу ўлкаларда араб тили ва араб ёзуви ўргатиш учун махсус мактаблар очилган эди. Академик И.Ю.Крачковский фикрича: «VIII асрнинг биринчи ярмида араб тили бутун Хуросон ва Мовароуннахрда давлат бошқарув тили сифатида ишлатилди ва ундан, ҳаттоки, ерлик аҳоли ҳам фойдаланди. Масалан: Хоразмлик математик Мусо ал-Хоразмий (780-847), фарғоналик астроном Аҳмад ал-Фарғоний (IX аср), Ўрта Осиёлик философ олим ал-Фаробий (X аср),

9[9] Современная лингвистика. Ўша асар. –С.21.

10[10] Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. –М., 1965. –С.187.

лингвист олим Маҳмуд Кошғарий (XI аср), буюк олимлар ал-Беруний (973-1048) ва Ибн Сино (980-1037) ўз асрларини айнан араб тилида ёзишган. Ўрта асрларда Европада латин тили халқаро тил ҳисобланганидек, араб тили ҳам Шимолий Африка, Яқин ва Ўрта Шарқда шундай мавқеъга эга эди. Ўрта Осиёда археологик тадқиқотлар натижасида араб ёзувида битилган VIII асрга оид иккита ёзма ёдгорлик топилган:

Биринчиси, қўйнинг курак суягига ёзилган араб ёзуви. Унда фақат араб алифбосидаги ҳарфлар битилган. Иккинчиси эса, қадимги араб ҳужжати бўлиб, суғд шоҳи Деваштичнинг Хуросон ҳокими Амир ал-Жарроҳ ибн Абдуллоҳга ёзилган мактубидир (718-719)¹¹[11].

Классик араб тили ҳақида биз фақат қадимги ёзувлар ва асарлардан эмас, балки филологларнинг ёзувларидан ҳам билиб олсак бўлади. Янги мусулмон даврининг II асри тугашига қадар араб грамматикаси бўйича катта иш тугатилган эди ва у тан олинди, бизнинг кунларгача етиб келди. Бу асарларда араб тили грамматикаси тўлиқ тартибга солинди ва аниқ сураб ёзилди.

¹¹[11] Оранский И.М. Ўша асар. –С.260.

Тест саволлари:

1. Филология ўз ичига қандай фанларни олади?
 - А. Матншунослик, диншунослик, адабиётшунослик.
 - Б. Тилшунослик, матншунослик, диншунослик.
 - С. Адабиётшунослик, матншунослик, тилшунослик.
 - Д. Санъатшунослик, адабиётшунослик, матншунослик.
2. Филология сўзининг грекча таржимасини кўрсатинг.
 - А. "фило" - тил, "логия" - муҳаббат.
 - Б. "фило" - сўз, "логия" - фан.
 - В. "фило" - севаман, "логос" - сўз.
 - Д. "фило" - севги, "логос" - фан.
3. Филология шарқда ва ғарбда қачон пайдо бўлди?
 - А. Аввал шарқда, сўнг ғарбда.
 - Б. Шарқда ва ғарбда бир хил пайтда.
 - С. Аввал ғарбда, сўнг шарқда.
 - Д. Тўғри жавоб йук.
4. Эллинизм даври қайси вақт оралиғини ўз ичига олади?
 - А. Эр.ав. VII асрдан эр. III асргача.
 - Б. Эр.ав. III асрдан эр. VII асргача.
 - С. Эр.ав. I асрдан эр. VIII асргача.
 - Д. Эр.ав. III асрдан эр. IV асргача.
5. Биринчи марта ким кимни "филолог" деб атаган?
 - А. Сукрот Сибавейҳийни
 - Б. Сибавейҳий ал-Ҳалил ибн Аҳмадни

С. Сукрот Арастуни

Д. Арасту Сукротни

6. Маданиятнинг ривожланишида тилнинг учта ҳолатини ўрга-ниш асосий вазифа ҳисобланган. Биринчисини кўрсатинг:

А. Шахсий бўлмаган лингвистика тарихи

Б. Тилинг ички тузилиши

С. Тилнинг тархий ўзгариш ҳолати

Д. Тўғри жавоб йўқ.

7. Эпиграфика халқ ижодиётининг қандай турига мансуб?

А. Оғзаки ижодиёт тури. Тангалардаги ёзувни ўрганади.

Б. Ёзма ижодиёт тури. Тери, папирус ва дарахт пўстлоқларидаги ёзувларни ўрганади.

С. Ёзма ижодиёт тури. Қаттиқ нарсалар, яъни ғор деворларига, тошларга ёзилган ёзувларни ўрганади.

Д. Оғзаки ижодиёт тури. Муҳрлар, штампларни ўрганади.

8. "Арабий" деб ном олган маданият дунёнинг қайси чеккала-рида юксалди ва қачон?

А. VII асрнинг биринчи 10 йиллигида ёпиқ Арабистон ярим оролида.

Б. VII аср ўрталарида фақат Европа мамлакатларида.

С. VII асрнинг охирида Марказий Осиёда.

Д. VII асрнинг биринчи 10 йиллигида Марказий Осиё, Африканинг шимолида ва Жанубий Европанинг баъзи жойларида.

9. VII асрнинг охирида араб тили ривожланишига ўзининг катта ҳиссасини қўшган халифа ким?

А. Ҳорун ар-Рашид

Б. Абдул Малик

С. Ал-Ҳалил ибн Аҳмад

Д. Ал-Мансур

10. Шарқ тилларини ўрганиш нечанчи йилдан бошланди?

А. 1438

Б. 1535

С. 1538

Д. 1568

Мустақил иш мавзулари

1. Араб филологияси-шарқшунослик фани.
2. Араб нахви тарихидан.

II боб

Хом-сом тиллари оиласи

Дунё тилларининг харитасига назар ташланса, тилларнинг ва шеваларнинг ниҳоятда кўплиги ва уларнинг вазифаси ҳам хилма-хиллигига шохид бўламиз. Масалан: фақат Ҳиндистонда 720 га яқин тил ва шевалар, Филиппинда 80 га яқин тил ва шевалар мавжуд. Ҳозирги замон тилшунослигининг асосий масалаларидан бири дунё тилларини ўрганиш ва умумлаштириш асосида уларнинг таснифини тузишдан иборатдир. Ҳар қандай илмий тасниф умумий белгилар ва принципларга асосланади.

Тилшуносликда тилларнинг бир неча таснифи мавжуд. Буларнинг энг муҳими қуйидагилардир: 1) ареал; 2) типологик; 3) функционал; 4) генеологик.

1. Ареал (жуғрофий) таснифда жаҳон тилларининг харитаси, турли мамлакатларнинг тил томонидан характеристикаси, айрим тиллар қўлланиш доирасининг кенгайиши каби масалалар ўз ифодасини топади.
2. Тилларнинг типологик таснифи тилларнинг грамматик қу-рилишига асосланиб, уларнинг асосий типлари белгиланади.
3. Тилларнинг функционал таснифи қуйидаги белгиларга асосланади: тилнинг ўзи тегишли бўлган халқ тарихи билан алоқаси ва тилнинг жамиятдаги вазифаси.
4. Тилларнинг генеологик таснифи тил ҳодисаларини тарихий принцип асосида ўрганиб, тилларнинг қариндошлик муносабатини аниқлайди.

XVII-XVIII асрлар давомида турли тилларни ўрганиш натижасида тўпланган маълумотлар уларни бир-бирига қиёслаб ўрга-нишга омил яратди. Буларнинг натижасида қиёсий-тарихий тил-шунослик тикланиб борди. Қиёсий-тарихий методнинг шакллани-шига Т. Постеллус (1510-1581). И. Скалигер (1540-1609), Ф. Болл (1791-1861), Я. Гримм. (1785-1863) А.Х. Востоковлар асос сол-дилар. Тилларнинг генеологик таснифига кўра ер юзида 16 хил тил оилалари мавжуд. Масалан: ҳинд-европа тиллари оиласи, хом-сом тиллари оиласи, кавказ тиллари оиласи, туркий тиллар оиласи ва ҳ.к.12[12]

Биз ўрганаётган араб тили хом-сом тиллар оиласининг со-мий тиллар тармоғига тегишлидир. Сомийшунослик шарқшу-нослик тармоғидир. У жуда қизиқарли фан. Унинг предмети Шимолий Африка ва Олд Осиёдаги қадимдан истиқомат қилаёт-ган халқлар тилини ва унга тааллуқли фанларни

ўрганади. Не-мис олими А. Шлёцер изланишларига кўра, «Сом» Нух пайғамбарнинг авлодларидан бирининг номи, «Хом» эса бошқа бири-нинг номи деб ифода этилади. Демак, сомий - Сом авлодлари, хомий эса Хом авлодлари тили ва маданиятини ўрганади. Араб тили тарихан бу тил оиласидаги энг ёш тил ҳисобланади. Қа-димги сомий тилида бобилликлар, ашшурийлар, ибрийлар, фи-никийлар, оромийлар ва араблар гаплашганлар. Сомийшунослик фан сифатида 1781 йил Европалик немис олими А. Шлёцер томонидан ўрганила бошланди ва фанга киритилди.

Француз тилшунос олими М. Коэн, немис олими И. Фридрих, африкашунос Д.А. Ольдерогг ва сомийшунос И.М. Дьяконов шундай хулосага келдиларки, хом-сом тилларининг ўхшаш томонлари бир-бирига жуда яқин. Бу эса хом-сом тиллар оила-сини тузишга ёрдам беради. Охири пайтларда хом-сом тиллар оиласини географик ўрнига қараб икки ном билан аташ ташаббуси олға сурилди, яъни:

1. Афро-Осиё тиллар оиласи ёки Қизил Денгиз бўйи тиллар оиласи.
2. Афро-Арабий тиллар оиласи.

Аммо хом-сом тиллар оиласи бўлиб қолаверди. Сомийшунос олим И.М.Дьяконов сомий тиллар оиласини беш тармоққа бўлиб, тасниф қилди¹³[13].

1. Миср тармоғи.
 2. Барбар - Ливия тармоғи.
 3. Сом тармоғи.
 4. Чад тармоғи.
 5. Куший тармоғи.
1. Миср тармоғига қадимги Миср тили киради. У бир неча даражага бўлиниб ўрганилади. Қадимгиси эрамиздан аввалги уч мингинчи йилда, янгиси эса эрамизнинг III-XVI асрида мавжуд бўлган. Ҳозир черков тили ҳисобланади. Бу тил қибт тилидир (қибт - христианлар тили ҳисобланади).
 2. Барбар - Ливия тармоғи. Янги замондагиси уч юзга яқин шева ва лаҳжаларга эга. Уларнинг асосийларидан бири томашиқ тилидир. Бу таворих халқларининг тилидир. Бу тилда арабизмлар деярли йўқ. У Саҳрои Кабирда тарқалган. Яна бир тил ташильхит тилидир. Бу тилнинг ҳозирги номи «шилх» бўлиб, Мавританияда тарқалган. Риф тили

¹³[13] Семитские языки. –М., 1965. –С.9-13.

Марокашда тарқалган, яна бу тармоққа кирувчи халқлар Сенагалдан Мисргача бўлган жой - Сива воҳасида яшайди.

3. Сом тармоғи. Бу тармоқ жуда катта тармоқ ҳисобланади ва олимлар томонидан яхши ўрганилган. Унинг ўзи тўрт гуруҳга бўлинади.

а) шимолий чет ёки шимолий-шарқий гуруҳ. Унинг қадимги ва ўрта даражаси бор. Бу гуруҳга аккад тили ва унинг иккита катта шеваси-бобил ва ашшурий шевалари киради;

б) шимолий-марказий ва шимолий-ғарбий гуруҳ. Унинг қадимги, ўрта ва янги даражаси мавжуд. Қадимги даражага хананай, оромий, уғорий тиллари; ўрта даражага қадимги яҳуд тили, финикий ва бир қанча оромий лаҳжалар; янги даражага янги сурия шеваси ва Суриядаги оромийлар шеваси киради;

в) жанубий чет ёки жанубий-ғарбий гуруҳ. Бу гуруҳга жанубий араб тили ва унинг кўп шевалари киради. Қадимгиси ҳақида етарли маълумот йўқ. Ўрта даражаси Собей, Миней, Катабон, Хадрамоут шевалари ва хабаши тилининг (Эфиопия) кўп тармоқлари; янги даражасига жанубий араб тили- меҳрий, шахрий, соқатра тиллари ва унга яқин бўлган шевалар киради;

г) жанубий-марказий ёки Арабистон тили. Қадимги даражасига қадимги араб тили, ўрта ва янги даражасига классик, замонавий араб тили ва уларнинг барча шевалари киради.

4. Чад тармоғи. Бу тармоқнинг фақатгина янги даражаси мавжуд ва у тўққиз гуруҳга бўлиб ўрганилади. У деярли юз хил тилни ўз ичига олади. Улар ичида энг асосийси хаос тилидир. Бу тилда асосан Чад, Камерун, Нигерия аҳолиси гаплашадилар.

5. Куший тармоғи. Янги даражадаги тил ҳисобланади. Яъни бу гуруҳга кирувчи барча тиллар ҳозирги шаклдагина мавжуд. Уларнинг ўтмишидан бизларга ҳеч қандай маълумот қолмаган. Бу тармоқ қуйидагиларга бўлинади:

1) Шимолий тармоқ - бадавий тили - асосан бу тилда сўзлашувчилар Судан Республикасида яшайди.

2) Шарқий тармоқ - а) саҳа - афар тили - Эритреяда ва Эфиопиянинг шимолий-шарқий қисмида яшовчи халқлар тили. б) оромо тили - Эфиопиянинг ғарбида, жанубида ва марказида яшовчи аҳоли тили ва Кениянинг шимолий-шарқий аҳолиси тили. в) самоли тили - Самали Респуб-ликаси ва Эфиопиянинг жанубий-шарқий аҳолиси, Шар-қий Кения аҳолиси тили.

- 3) Марказий тармоқ - агау тилининг майда шевалари киради. Бу тилда Эфиопиянинг шимолий аҳолиси ва Эритрея аҳолиси сўзлашади.
- 4) Ғарбий тармоқ - Ҳабашистоннинг ғарбий чеккаларида яшовчи аҳоли гаплашадиган - каффа, воламо чъара ва гимирра шевалари киради.
- 5) Жанубий тармоқ - ираку ва мбугу тиллари киради. Бу тилда гаплашувчи аҳоли Танган ўлкаларида (Танзанияда) яшайдилар.

Хом-сом тиллар оиласининг умумийлиги

Бу оилага кирувчи тил ва лаҳжалар жиддий фарқлансада, тилшуносликнинг қиёсий-тарихий методига асосланиб ўрганил-са, уларда ўхшаш умумийлик борлигини кўрамиз. Бу умумий-лик қуйидагиларда яққол кўринади:

1. Фонетик умумийлик:

- а) барча хом-сом тилларида унлиларнинг чўзиқ ва қисқа кўринишлари мавжуд:

а-а- фатҳа – фатҳа алиф ۱ ← ۰

и-и- касра – касра йой ۰ ← ۰

у-у- дамма – дамма вов ۰ ← ۰

- б) ундошларнинг учлик гуруҳи мавжуд, яъни,

ح خ ه؛ ث س ص؛ ذ ز ظ؛

- в) сўз ҳеч қачон унли товушдан бошланмайди:

Масалан: опа, ука, ака сингари;

- г) шунингдек, қўш ундошли бошланиш ҳам сўзларда учрамайди, масалан: эксковатор, трактор каби.

2. **Лексик умумийлик.** Европалик олим М.Коэннинг кузати-шича, барча тўрт тармоқ учун умумий бўлган уч юзта сўз бор. Тўрт тармоқ учун умумий бўлган бир неча ўзак мавжуд. Улар бир неча ўндан ошмайди. учта тармоқ учун юзта ва иккита тармоқ учун беш юзта умумий сўз ёки ўзак бўлиши мумкин. Биз бу борада сом ва хом тилларда гаплашувчи халқларнинг ажралиши жуда қадим зомонлардан, эрамиздан аввалги VI ва IV минг йилликларда, содир бўлганини унут-маслигимиз керак. Бу даврда хом-сом халқларининг асосий ватани бўлмиш Сахрои Кабирда

3. Морфологик умумийлик:

کتاب، ترجم، سفرجل

کاتب، کتب، کتاب، کتبت، اُکتب

طالب، طلاب، طلبة

معلمة - معلمات؛ متكلم - متكلمون

музаккар – مذکر муаннас - مؤنث

айиқ – دب бұри - ذئب тулки - ثعلب

сигир — بقر чумоли — نمل

ЭШАК — حمار ТУЯ - إبل

ё) барча хом-сом тилларида, жумладан, араб тилида бутун ва яккалик тушунчаси мавжуд:

битта дарахт - شجرة дарахт — شجر

битта пиёз - بصلе пиёз — بصل

Бу илмий тилда «матриархат» дейилади.

Араб тили грамматикаси ва луғатини ўрганишда ўз хиссасини қўшган олимлар

Бизга маълумки, араблар ўзларининг тилларини, унинг бойли-гини, равнақи ва сержилолигини жуда кадрлашади. Араб олимла-ри томонидан араб тили намуналарини йиғиш ва уларни илмий ўрганиш учун жуда катта меҳнат сарф қилинган. Араблар ўз тил-ларини сақлашни ўзларининг миллий бурчлари деб биладилар.

Классик араб тилининг асоси Қуръони Карим тилидир. Маълумки, исломни қабул қилган араб бўлмаган халқлар уни ўқишда жиддий луғавий камчиликларга йўл қўйишади. Бу жумбоқ Қуръоннинг ўзини тўғри, хатосиз ўқишни уюштириш вазифаси билан боғланиб кетади. Араб тилшунослиги VII асрнинг иккинчи ярми ва VIII асрнинг биринчи ярмида Басра ва Куфа шаҳарларида пайдо бўлади. Арабларнинг тил ҳақидаги қоидалари наҳв деб атала бошлади. Араб наҳвининг яратилишида машҳур грамматик олим Абу Убайднинг қуйидаги фикрларини эслаймиз¹⁴[14]. Ҳазрат Али ибн Абу Толибдан буюк грамматик олим Абул Асвад ад-Дуали араб тилининг нозик томонларини ўрганган эди Лекин бу тўғрида ҳеч нарса ёзиб қолдирмаган. Бир кун эронлик Амир Зиёд ибн Абиха ад-Дуалининг ёнига келиб, Аллоҳнинг китоби бўлмиш Қуръони Каримни ўқишда одамларга ёрдам берадиган бирор бир нарса ёзиш тўғрисида таклиф қилади. Аввалига ад-Дуали иккиланиб, ҳеч нарса ёзмайди. У шаҳар кезиб юрганда, бир киши «Ат-тавба» сурасининг учинчи

إن الله بريء من المشركين ورسوله

оятдаги "расулуҳу" сўзини "расулиҳи" деб хато ўқиётганини эшитиб қолди.

Ундан қуйидаги таржима келиб чиқади:

«Дарҳақиқат, Аллоҳ мушриклардан ва ўз элчисидан ҳоли»; аслида эса:

«Дарҳақиқат Аллоҳ ва унинг элчиси мушриклардан ҳоли» бўлиши керак эди.

¹⁴[14] Звегинцев В.А. История арабского языкознания. –М., 1958. –С.23.

Абул-Асвад буни эшитиб, «Мен шунчаликка борар деб ўй-ламаган эдим» деб, ўзининг тил ҳақидаги қоидалар мажмуасини ёзади^{15[15]}. Унинг бу мажмуаси "النحو..." деб атала бошланади.

Абул-Асвад ад-Дуали (680 ёки 688-718) араб грамматикаси-нинг асосчиси ҳисобланади. У Басралик жуда буюк олим бўлиб, араб наҳвининг равнақиға ўз ҳиссасини қўшди. Грамматикадаги унли товушларни (ҳаракатларни) - (نقط) (الإعراب) ва ундошлар-нинг остки ва устки нуқталарини (نقط الأعجام), аниқловчини, боғловчиларни, сўроқ ва ундов гапларни إن каби юкламаларни ажратиб чиқди ва грамматик жиҳатдан шарҳлаб берди: Абул Асвад ад-Дуали ҳаракат белгиларини ва Наср ибн Осим нуқталарни ихтиро қилмагунча, улар араб ёзувида мавжуд эмасдилар. Жоҳилиятдаги ёки ҳижрий асрнинг биринчи ярми-даги асарларда ҳарфлар нуқта ва ҳаракат белгилари, шунингдек, товушни қисқа ва узун чўзиш (мадд) аломатларидан холи эди. Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) мактублари ҳам нуқта ва белгиларсиз эди. Усмон Мусхафларида ҳам улар йўқ.

Араб тилшунослигининг ривожига жуда кўп басралик ва куфалик олимлар ўз ҳиссаларини қўшдилар. Булардан Иса ибн Умар ас-Сакафий (766 й.)-грамматик олим, Ҳофиз Қуръон, Басра грамматика мактабининг асосчиларидан бири ва машҳур олим Сибавейҳийнинг устозларидан бўлган. Унинг «الجامع» (Тўплам) ва «الإكمال» ёки «المكمل» деб аталувчи асарлари араб тилининг грамматик қоидаларини ифодалаб берди.

Ал-Халил ибн Аҳмад (718-791) араб тилшунос олими, филолог Сибвейхийнинг устозларидан бири ҳисобланади.

У «كتاب العين» китоби билан VIII асрнинг иккинчи ярмида ташкил қилинган луғатчилик мактабига асос солди. У бу китоб-да сўзлар таркибини алифбо асосида эмас, балки фонетик асосда қурган эди. У мусикашунос ва арузшунос олимлардан бўлган. Ал-Халил шеърни мусика билан боғлашга уринишлари билан аруз ҳақида рисола яратди. Ўша замон билимдонларининг фик-рича унинг аруздаги кашфиёти илоҳий кашфиёт эди. Унинг грамматик асарлари бизгача етиб келмаган. Шогирди Сибавейҳий томонидан унинг маърузалари қайта ишланиб, бир китоб шаклига келтирилган ва «Сибавейҳий китоби» деб ном олган. 565 бобдан иборат бўлган «الكتاب» даги грамматик шарҳлар ўзи-нинг мукамаллиги ва тўлиқлиги билан тенгсиздир. «الكتاب»нинг изчиллигига яна бир далил шуки, ундан кейин ўтган барча грамматик олимлар унга бирорта жиддий янгилик қўша олмадилар. Балки унинг айрим бобларига аниқлик киритиш билан шуғулландилар.

^{15[15]} Звегинцев В.А. Ўша асар. –Б.13.

Сибавейҳийнинг асли номи Абу Башир Амр ибн Қамбар бўлиб, араб оиласидан чиққан. Басрада ас-Сакафий ва ал-Ҳалил қўлида таҳсил олган. Боғдодда Ҳорун ар-Рашид саройида ҳам хизмат қилган. Қирқ ёшга етганда Эроннинг Шероз шаҳри яқинида Байда қишлоғида 796 йили вафот этган. Сибавейҳий Басра наҳв мактабининг бош асосчиларидандир. Тилшуносликка оид машҳур рисола «الكامل» бўлиб, бунда насрнавислик ва назмдан намуналар бор.

Басралик ал-Мубаррад (898) йил араб шоири, филолог олим. У лексика билан шуғулланган. Унинг «Тилда йиғилган сўзлар» (الجمهورية في اللغة) номли ва «Сўзларнинг келиб чиқиши» (كتاب الاشتقاق) номли китоблари жуда машҳурдир.

Абу Жаъфар Муҳаммад ар-Руасий (805) Куфа грамматика мактабининг асосчиси ҳисобланади. Унинг «كتاب الأفراد والجمع», яъни «Бирлик ва кўплик сон ҳақидаги китоби» араб грамматика равнақиға ўз ҳиссасини қўшди. Муаз ал-Харра ҳам бу соҳада фаолият кўрсатди.

Абу Хасан ибн Хамза ал-Кисайи^{16[16]} (805 йил) Куфа грамматик мактабининг энг йирик намоёндаларидан биридир. У кўпроқ халқ тилини ўрганди. Устозлари Муаз ал-Харра ва ар-Руасий-дир. Унинг бир китоби «Халқ тилидаги хатоликлар деб атала-ди». «رسالة في لحن العامة» китобида адабий тил грамматик қоидалари, уларнинг лаҳжаларда ўзгариши ҳақида фикр билдиради. Унинг «كتاب الحفاظ», яъни «Ҳофизлар китоби» дан Қуръонни ёдлаган ҳофизлар фойдаланганлар.

VIII асрдан араб луғатчилиги тўрт мактабга бўлиб ўрганилади. Биринчи мактаб асосчиси ал-Ҳалил ибн Аҳмад «كتاب العين» номли луғатнинг муаллифидир.

Иккинчи мактаб асосчиси ибн Дурайд (837-933) изоҳли луғат ёзган.

Учинчи мактаб асосчиси Исмоил ал-Жавҳарий (1007 й. вафот этган). У «тилшунослик имоми» деб ном олган. Унинг қирқ минг сўзни ўз ичига олган луғатининг тузилиши сўз охи-ридаги ундошга асосланган. Масалан: جلس сўзини س ҳарфидан қидириш керак. Жавҳарий яшаган давр қофия даври ҳисобланган. Олимлар сўзга шундай чечан эдиларки, оддий жумлаларни ҳам сажъ билан гапирар эдилар.

16[16] Семитские языки. –М., 1965. –С.39.

Тўртинчи мактаб асосчиси Абул Қосим ибн Аҳмад ибн Умар аз-Замахшарий бўлган. У йирик тилшунос олим бўлиб, асли хоразмлик, Замахшар қишлоғида туғилган (1075-1144). У 55 та асар ёзган. Уни «جار الله»-«Аллоҳнинг қўшниси» деб аташган. Унинг «الفائق في غريب الحديث» асари мавжуд. Бу асар ҳадис илми-да ишлатиладиган камёб сўзлар луғатидир. Бу китоб луғатчилик бўйича Замахшарийнинг биринчи китоби бўлиб, шу асари билан луғатчиликнинг тўртинчи мактабига асос солди. 1945-1948 йилларда бу асарнинг уч жилдли китоби Қоҳирада нашр қилин-ди. Биринчи нашри Ҳайдарободда, яъни Покистонда чоп этилди. Бу китобда биринчи ва иккинчи ундошлар алифбо бўйича тузил-ган. Учинчи ундош эса эътиборга олинмаган. Унинг иккинчи китоби «أساس البلاغة» - «Чиройли гапириш ёки сўзамоллик асослари» деб аталади. Бу луғатда биринчи, иккинчи, учинчи ун-дошлар алифбо тартибида олинган. Ҳозирги луғат китобларимиз шу китоб асосида тузилган. Бу асар баалоғат илмига бағиш-ланган. Замахшарийнинг қуйидаги асарлари ҳам машҳурдир:

«مقدمة الأدب»- тематик луғат.

«الكشاف» - «Очиб ташловчи» асари Қуръон маъноларини бадиий тасвир воситаларида таҳлил қилади. Бу асар Қуръоннинг илмий-грамматик ва изоҳли таҳлили юзасидан бажарилган иш ҳисобланади.

«المفصل» - «Батафсил ёзилган» асари билан грамматик олим ҳисобланади.

«الأنموذج» - «Намуна» асари наҳв илмига бағишланган. Ўттиз саҳифадан иборат қисқа бу қўлланма 1917 йилгача Ўрта Осиёда араб тили дарслиги вазифасини ўтаган.

Шундай қилиб, араб илмини ривожлантиришда ўзининг ул-кан ҳиссасини қўшган олимлар жуда кўпдир. Улар ўзларининг ўчмас асарлари билан дунё маданиятини бойитдилар. Ҳозирги кунгача уларнинг бу асарларидан кенг фойдаланилмоқда.

Тест топшириқлари:

1. Ким кимнинг маърузаларини тўплаб араб наҳвига асос солди?
 - А. Ал-Ҳалил ибн Аҳмад Сибавейҳийнинг маърузаларини
 - Б. Сибавейҳий ал-Ҳалилнинг маърузаларини
 - С. Ал-Ҳалил аз-Замахшарийнинг маърузаларини
 - Д. Сибавейҳий Ҳорун ар-Рашиднинг маърузаларини
2. Халифаликда қайси даврда луғатчилик мактабларига асос солинди?
 - А. VII асрнинг охири VIII асрнинг бошларида
 - Б. VI асрнинг охири VII асрнинг бошларида
 - С. VII асрда
 - Д. VIII асрда
3. Сибавейҳийнинг асарларини кўрсатинг:
 - А. "Одоб"
 - Б. "Ал-муфассал"
 - С. "Ал-кашшоф"
 - Д. "Ал-китаб"
4. "Ал-кашшоф" асари кимнинг қаламига мансуб?
 - А. Сибавейҳий
 - Б. Аз-Замахшарий
 - С. Ал-Ҳалил ибн Аҳмад
 - Д. Камолиддин ал-Жавҳарий
5. Хом-сом тилларида сўзлашувчи халқларнинг йўналиш тармоқлари нечта?
 - А. 3 та

Б. 5 та

С. 2 та

Д. 6 та

6. Шимолий қисмга қайси тармоқлар киради?

А. Миср, кушит, чад, барбар-ливия

Б. Кушит, чад

С. Миср, сомий, кушит

Д. Миср, барбар-ливия, сомий

7. Жанубий қисмга қайси тармоқлар киради?

А. Кушит, чад

Б. Сомий, кушит, чад

С. Миср, барбар-ливия, сомий

Д. Сомий, миср, чад

8. Хом-сом тиллари оиласини ўрганиш қайси йили ва ким томонидан фанга киритилди?

А. Крамер, 1871

Б. Коэн, 1781

С. Шлёцер, 1781

Д. Фюллер, 1789

9. Сомий тармоғи неча гуруҳга бўлинади?

А. 2 та

Б. 3 та

С. 4 та

Д. 5 та

10. Чад тармоғига кирувчи машхур ягона тил қайси?

А. Қадимги классик ва ҳозирги араб адабий тили

Б. Чад тили

С. Аккад тили

Д. Хаос тили

11. Хом-сом тилларида қанча аҳоли сўзлашади?

А. 160 млн.

Б. 230 млн.

С. 250 млн.

Д. 200 млн.

Мустақил иш мавзулари

1. Маҳмуд аз-Замахшарий ҳаёти ва ижоди.
2. Араб тили сомий тил тармоғининг энг ёши ҳисобланади.

III боб

Араб тилининг пайдо бўлиши

Арабларнинг қадимий давлатлари

**Араб тили шундай бир тилки, биз у тилсиз
шар³ маданиятини, гтмишини ва шар³
хал³ларининг урф-одатларини деч³ ачон ва
деч³ айси тил воситасида гргана олмаймиз.**

БМТнинг соби³ раибари Бутрус ўолий

Араб тилининг ватани Қизил денгиз, Ҳинд океани Форс кўр-фазидан тортиб Фрот дарёсигача майдонни эгаллайди. Арабис-тон жуда катта ярим орол ҳисобланиб, унинг майдони 3 млн кв кмга тенг¹⁷[17]. Арабларнинг ўзи Арабистонни «جزيرة العرب», яъни «Арабларнинг ороли» деб номлашади. Арабистон ярим ороли-нинг кўп қисмини саҳро ва чўллар ташкил этади.

17[17] Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. –М., 1965. –С.31.

Иқлими жуда иссиқ, ёмғир кам ёғади. Қадимий араблар ўтроқ ва кўчманчи бўлиб (бадавий) кун кечиринган. Ўтроқ араблар Арабистон ярим оролининг жанубий қисмида яшаганлар. Улар тижорат ва қишлоқ хўжалиги билан шуғулланганлар. Ўтроқ араблар шаҳар-лар, мадрасалар ва улкан қасрлар қуришган. Улар Арабистон ярим оролининг жанубий қисмида ва бошқа чеккаларида йирик қадимий араб давлатларини барпо этганлар. Бу давлатлар VII-VIII асргача Араб халифалиги ташкил топиши билан ўз фаолиятини тугатган. Уларнинг баъзи бирлари билан таништириб ўтамиз.

1. Химёрийлар давлати. Бу давлатга Туббаа династияси ҳукмронлик қилган. Эрамизнинг 525 йилигача бу давлатга Зу-Нувос бошчилик қилган. Бу давлат Арабистоннинг жанубий қисмида жойлашган. Бу давлатнинг пойтахти Сана шаҳри-даги «Ғамдон» қасри бўлган.
2. Лахмийлар давлати. Мунзирийлар династияси ҳукмронлик қилган. Бу давлат Ироқда бўлиб, унинг пойтахти Ҳира шаҳри бўлган. III асрдан бошлаб, то мусулмонлар босиб олган вақтгача ўз ишини олиб борган. Лахмийлар давлати форс шохлари кўл остида бўлган. Лахн ибн Али қабиласи бу давлатда яшаган. Бу давлатни бошқарган энг йирик ҳукмронлардан ан-Нуъмон (403-431 йиллар) катта шухрат қозонган бўлиб, жуда кўп қасрлар, қалъалар қурдирган. Шунингдек, ал-Мунзир III (505-554 йиллар) исмли ҳоким ҳам ўзининг шухрати билан «Моус-само» - «ماء السماء» деган ном олган. Кейинги Амр ибн Ҳинд (554-568 йиллар) деган ҳукмдор эса бу давлатда тил, адабиёт ва маданиятнинг ривожига ўз ҳиссасини қўшган. У ўзининг саройига бутун Арабистон ярим оролида яшовчи шоирларни таклиф этиб, мушоиралар ўтказган. Ғолиб чиққанларни рағбатлантирган.
3. Ғассонийлар давлати. Бу давлатда Жафн ибн Амр бошчилигидаги қабила яшаган. Бу давлат Арабистон ярим ороли-нинг шимолий қисми, яъни Сурияда жойлашган бўлиб, сиёсий жиҳатдан Византия ҳукумронлиги остида эди. Унинг пойтахти Жиллак шаҳри эди. Бу давлатнинг машҳур ҳукмдорларидан бири ал-Ҳарис II (529-669) бўлиб, уни чўлоқ, яъни «الأعرج» деб аташган. У Ҳира шохининг устидан ғалаба қозонган. Бу ҳукмдор ҳам ўз саройида мушоиралар ўтказган.
4. Киндлар давлати. Бу давлат Нажда бўлиб, яъни Суриянинг шимолий қисми ва Ироқнинг шарқий қисмидаги майдонни эгаллайди. Бу давлат 450-540 йил фаолият кўрсатган. Қасида жанрининг асосчиси шоир Имрул Қайс киндлардан бўлиб, бу давлатда маданият, тил ва адабиёт ривожланишига ўз ҳиссасини қўшган.
5. Наботий давлати. Бу ҳозирги Иордания ҳудудларигача чўзилган бўлиб, унинг пойтахти Петро шаҳри эди. «Петро» лотин тилида «тош» дегани,

яъни бу шаҳар тоғларни ёриб тошлардан қурилган эди. Унинг ҳукмдорларидан бири бўлмиш Раббил II (70-106 й.) зарб қилдирган тангалар жуда кўп миқдорда бизгача етиб келган. Петро эр.авв. III асрдан то эрамизнинг V-IV асригача мустақил давлат ҳисобланган. Бу давлатда яшовчилар арабларнинг миллий ёзуви пайдо бўлишида ўз ҳиссаларини қўшдиларки, бу тил ва ёзув ҳанузгача ўрганилмоқда ва ўзининг буюк илоҳий мавқеини сақлаб келмоқда. Наботийлардан араб алифбосидаги 6 та ҳарф олинган. Наботий ёзуви билан кўчманчи араблар шуғулланганлар. Бу давлат араб халифалиги барпо бўлгунча энг машҳур давлат ҳисобланган.

6. Пальмира давлати. Бу давлат Рим империясига қўшни жойда яъни, Суриянинг шарқий қисмида жойлашган. Пойтахти Тадмур шаҳридир. Ҳозирда тарихий ёдгорликлар сифатида сақланиб қолган. Бу давлатларда асосан эр. II-III асрида оромий тилда гаплашувчи қабилалар яшаган. Уларнинг охириги ҳукмдори Зебо исмли аёл бўлган. Ҳозирда ҳам Оромийлар Дамашқдан 30 км. узоқдаги Анти-Ливан тоғларида (20-30 мингга яқин) яшайдилар. Оромийлар ёзувидаги 22 ҳарф ва рақамлардан араб алифбосини тузишда фойдаланилган.

Араб ёзуви тарихи

Бизга маълумки, араб алифбоси ўз-ўзидан яратилмаган. Унинг яратилиш тарихи жуда узун. Қадимги араблар туялар-нинг курак суяқларига, пальма дарахтининг кенг шохларига, силлиқ оқ тошларга, териға, лойға ва Миср папирусига ёзишган. Қадимий Миср ёзуви араб ёзувининг пайдо бўлишида дастлабки манба ҳисобланади.

Қадимий Финикия халқи ва Ливан тоғларида яшовчи халқ-лар асосан тижорат билан шуғулланганлар. Шунинг натижасида улар Миср давлатига тез-тез бориб турардилар. Улар қадимги миср ёзувидан 15 та ҳарфни ўз ўлкаларига олиб келиб, унга шакл жиҳатдан ўзгартириш киритиб, яна бошқа ҳарфлар қўшиб финикий алфвитини тузиб чиқадилар (эр.ав. VII асрдан бошлаб) кейинчалик эса бу хатдан икки гуруҳ ажралиб чиқди:

1. Муснад (химёрийлар ёзуви).
2. Оромий.

Оромий ва муснад ёзуви - Арабистон ярим оролининг жану-бида яшовчи сомий халқининг ёзувидир. Унинг шахобчалари эса самудий, сафавий, лахёний ёзувларидир. Кейинчалик бу ёзувлар тез ривожланиб Арабистон ярим оролининг шимолий қисмига тарқалди.

Бу ёзув эрамизнинг II-III асрларида Сурия, Иордания, Ирок давлатларигача етиб борди. Эрамизнинг III асри, яъни мелодий 270 йилда наботий ёзуви вужудга келди (эрамизнинг III асридан то V-VI асргача). Наботий ёзувидан бир канча ёзувлар - хирий, хижозий - тарқалди.

Ҳарфли ёзув шимолий арабларда эрамизнинг IV асрида пай-до бўлди. Оромийлардан 22 ҳарф ва наботийлардан 6 ҳарф олинди. Ҳаммаси бўлиб, 28 та ҳарф вужудга келди. Бу ёзувдан мустақил равишда фойдаландилар. Биринчи араб ёзувида би-тилган ёдгорлик Дамашкнинг жанубий-ғарбидаги «Ан-Нимар» қишлоғидан топилган. Унинг ёзилиш санаси эрамизнинг 328-йилига, қадимий йил тақвими бўйича 223-йилга тўғри келади. У 116 см. Х 33 см. қабр тошига ҳаммаси бўлиб беш қатор ўйиб ёзилган хатдир.

Араб адиби ва тарихчиси Журжий Зайдон бу матнни қуйидагича беради: «Бу барча арабларнинг подшоси, тождор, Асад ва Низор қабилалари ва уларнинг подшоларини бўйсундирган, ҳозирги кунгача Мазҳижни енгиб келган, зафар уни Шамарнинг шаҳри Нажрон деворларигача элтган, Маад (қабиласи)ни тобе қилган, ўғилларини қабилаларга (бошлиқ қилиб) қўйган, уларни ўзи ўрнига форслар ва римликларга (вакил қилиб) жўнатган Имруул-Қайс бин Амрнинг қабридир. Мамлакат шуҳрат ва қудратда ҳеч қачон бугунги даражага етмаган. У 223 йил 7-Кислул куни вафот қилди»¹⁸[18]. Ушбу ёдгорлик наботий тилида ёзилган бўлиб, ҳозирда Франциядаги Лувр музейида сақланади.

¹⁸[18] Ҳасанов А. Қадимги Арабистон ва ил қислом. Жоһилия асри. –Т., 2001. –Б.119.

Биринчи араб ёзувини ёзган киши Зайд ибн Ҳамман ҳисобланади. Қуйида араб ёзувининг пайдо бўлиш тарихи чизма орқали кўрсатилган¹⁹[19]:

Қадимий Миср ёзуви

I

I

Финикий ёзуви (э.ав. VII аср)

I

I

Муснад (химёрий ёзуви- эр. II-III аср)

I

I

Самудий, сафовий, лахёний, собей ёзуви

I

I

Наботий ёзуви (эр. III асри- 270-йил)

I

I

Хира, хижозий ёзуви

I

I

Немара (IV аср-328 йил), зайд (512- йил), хирон (568- йил)

Маъқалий ёзуви

¹⁹[19] Ханна аль-Фахури. История арабской литературы. –М., 1950. –С.26.

Куфий ёзуви (эр. IV-VII-IX асрлари)

Эрамизнинг VII асридан бошлаб «Хатти маъқалий» ўрнини араб ёзувининг энг қадимийси ва энг машҳури ҳисобланган «Хатти куфий» эгаллайди²⁰[20].

Куфа ёзуви - Куфа шаҳри номи билан аталган. Геометрик кў-ринишдаги ёзув. Унинг ҳаракатлари (نقط الإعراب) ва ундошлар-нинг нуқталари (نقط الأعجام) бўлмайди. Қуръоннинг энг қадимги кўлёзмалари ушбу ёзувда битилган. Усмон Мусхафи деб ном олган Қуръоннинг асл нусхалари ушбу куфа ёзувида битилган. Куфа ёзуви X асрга келиб анча сусайди. Бу даврга келиб насх ва сулс ёзувлари анча ривожланди. Куфа ёзуви асосида олти хил ёзув вужудга келди. Булар:

1. Муҳаққақ -	محقق
2. Сулс	- ثلث
3. Насх	- نسخ
4. Тавқиъ	- توقيع
5. Райҳоний -	ريحاني
6. Риқо	- رقاء

ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик инсти-тутида IX асрга монанд Қуръон кўлёзмаси сақланиб келмоқда. У қадимий (Куфа) ёзувида битилган

Шунингдек, бу институти фондида 2246 ракам остида кўлёз-ма мажмуида сақланмоқда. Унда 30 га яқин асар бор. Уларнинг 274а – 275б варақалари орасида араб ёзуви тарихига бағишлан-ган «Ёзув ва қаламлар ҳақида» (والأقلام)

²⁰[20] Ҳакимжонов М. Хатти муаллими. –Т., 1991. –Б.4.

في الكتابة) номли рисола бор. Қўлёзма настаълиқ усулида ёзилган бўлиб, баъзан сўзлар сулсада битилган. Бу рисола ал-Ғарибийнинг асари бўлиб, у Муҳйиддин ал-Арабийнинг "في حل المشكلات" асарларига аш-Шайх ал-Маккийнинг фалсафий жавобларидан иборат (1276, 1976 varaқлар). Бу рисола 924 йил Туркиянинг Одерна шаҳрида ёзилган. Унда шундай жумлалар бор: «энг аввал химёрий деган араб ёзуви пайдо бўлган. Бу ёзувни бир қанча вақт Яман халқи ва унинг исломдан олдин араблашган подшолари ишлатишган. Сўнг бу хат Куфага кўчди. Бу ерда уни Мурод ибн Мурра деган киши тарқатди. Шу тариқа бу хат шу ерда шаклланди ва Куфага нисбатан «куфа хати» деб юритилди». Рисолада куфий хати то уммавийлар салтанати (661-750) давргача ишлатилгани ҳақида фикр юритилади. Шу тариқа бу хат ўзгармай ишлатилиб, адабиётда «Усмон Қуръони хати» деб машҳур бўлди. Шу билан бирга аббосийлар давлатининг (749-1258) иккинчи юз йиллигача истеъмолда бўлди. Сўнгра (IX аср) аббосийлар вазири Абу Али Муҳаммад ибн Мукла куфа хатининг ўзгаришига сабабчи бўлди. Ёзиш қийин бўлган куфа хати ҳозирги даврда ишлатиладиган араб хатига кўчирилди.

Араб хати ўнгдан чапга қараб ёзилади. йигирма икки ҳарф тўрт кўринишли, олтитаси икки кўринишга эга. Алифбо тарки-бидаги ҳамма ҳарфлар ундош товушлардир. Унли товушлар эса ҳаракатлар орқали ифодаланади Алифбо таркибидаги баъзи ундош ҳарфлар кўриниши жихатдан бир-бирига ўхшайди, фақатгина нуқталари орқали фарқланади. Булар орасида олтита ундош ҳарф

ا، ك، ل، م، ه، و

алоҳида кўринишга эга, Улар бошқа ҳарфларга ўхшамайди ва нуқталари билан фарқланмайди²¹[21].

Араб алифбоси билан мукаммал танишиш араб тили дарсларининг фонетика бўлимида ўрганилади.

Араб тилининг пайдо бўлиши ва ривожланиш давлари

«Араб» деган ном маълум бир халқнинг ўзини аташ учун яратилган сўз эмас. Бу ном уларнинг авлодлари саҳроларда кўчманчи бўлиб юрганликларидан келиб чиққан. «Кўчманчи» деган ном кейинчалик бир халқнинг номи бўлиб қолган. «عرب» сўзининг луғавий маъноси: 1) араб; 2) кўчманчи.

²¹[21] Шарбатов Г.Ш. Современный арабский язык. –М., 1961. –С.25.

Араб тили сомий тиллар гуруҳи ичида энг ёши ҳисобланади. Биз араб тили ривожланишининг бошланғич даври тўғрисида аниқроқ бир нарса айта олмаймиз. Фақат шуни эслатиб ўтамиз-ки, аввал икки тил мавжуд бўлган ва қолган барча араб лаҳжа-лари (диалектлари) шу тиллар асосида келиб чиққан. Бу тиллар:

1. *Жанубий араблар - химёрийлар, яъни Яманда яшайдиган қахтан қабиласининг тили. Улар асосан жанубий араб тили-да, яъни сомий тармогининг жанубий чет гуруҳчасига ки-рувчи тилда гаплашган.*
2. *Шимолий араблар - мудорийлар, яъни Ҳижозда яшайдиган ад-нон қабиласининг тили. Улар сомий тармогининг жанубий мар-казий гуруҳчасига кирувчи классик араб тилида гаплашишган.*

Ҳижоз, мудорий тили жуда кўп бошқа тилларга қўшилиб, чатишган ҳолда бизгача етиб келган. Биринчи бўлиб бу тилда исломгача бўлган араб адабиёти ва Қуръони Карим ёзилди. Ара-бистон ярим оролининг шимолида яшовчи аднон қабиласи би-лан жанубда яшовчи қахтан қабиласи ўртасида савдо-сотик иш-лари бўлиб турар эди. Бундай биргалашиб иш олиб бориш на-тижасида бу икки тил вакиллари ўртасида бир-бирини тушуниш жараёни бўлиб ўтди ва ривожланди. Беш аср мобайнида мудро-рий тили ҳукмронликни қўлга киритди. Мудорий тили жуда бой тилга айланди. Айнан мана шу мудорий тили асосида араб адабий тили пайдо бўлди.

Араб адабий тилининг пайдо бўлишидаги асосий шарт- шароитлар қуйидагилардир:

1. Химёрийлар ва мудорийлар тилининг қўшилиб кетиши.

Қабила лаҳжаларининг бир калимадан, бир ўзакдан чиққан-лигини кўриш мумкин эди. Улар турли лаҳжаларда гаплашсалар ҳам, бир-бирларини тушунар эдилар.

Масалан, фонетик ўзгаришлари:

- а) ўзакларда товушнинг бошқа, яъни ўзакда бўлмаган товуш билан алмашинуви (субституция).

الخباء — الخباء

- ўтов, палатка

- б) ўзакда бор бўлган ундошларнинг ўрнини алмаштириш (метотеза).

صاعقة — صاعقة

- гумбурлаш

Қабилавий диалектлар билан бир қаторда ноаниқликлар ва бузилишлардан холи бўлган араб адабий тили яратилди. Бу тил илмми одамларнинг тили эди.

У вақтда шоир ва хаттоблар (но-тиқлар) илмли кишилар эдилар. Бу тилда барча араб лаҳжала-ридаги энг яхши атамалар, сўзлар олиб қолиниб, кўполлари таш-лаб юборилди ёки яхшилари билан алмаштирилди. Бу тилнинг кейинги ривожланишида Қуръоннинг аҳамияти катта бўлди.

2. Бозорлар. Арабистон ярим оролининг жуда кўп тарафларида катта-катта бозорлар бор эди. Унда кишилар маълум вақтда ўзларининг тижорат ва оилавий ишлари бўйича тўпланар эдилар. Энг машҳур бозорлардан Указ, Мажанка, Зул – Ма-жаз Макка шаҳри яқинида жойлашган эди. Указ бозори энг йирик бозор бўлиб, зул - қаъда ойининг (мусулмон тақвими бўйича ўн биринчи ой → ذُو الْقَعْدَةِ) 1-20 кунлари бу ерда машҳур араб кишилари тўпланишар эди. Бу ерда ҳамма тушунадиган ягона араб тилида сўзлашар эдилар. Шоир ва хаттоблар ҳамма тушунадиган тилда юксак маҳорат билан гапирар эдиларки, бу тил ҳеч кимда таажжубланиш ҳиссини уйғотмас эди. Указ бозори қурайш қабиласи майдонида жойлашган эди ва у ҳал қилувчи ўринни тутган, десак хато қилмаймиз.
3. Макка шаҳри. Арабистон ярим оролининг турли томон-ларидан келадиган карвонларнинг тўхташ жойи бўлган.
4. Байтул-ҳарам بيت الحرم - яъни Каъба «كعبة». Бу масжид му-сулмонларнинг ҳаж қиладиган муқаддас жойи ҳисобланган ва ҳозирда ҳам шундай. Турли томонлардан мусулмонлар исломнинг бешинчи рукнини, яъни ҳаж амалларини адо этиш учун бу ерга тўпланишарди. Табиийки, қурайш қаби-ласи минтақасига келган араблар уларнинг лаҳжаларида гапиришга ва ибодатни ҳам шу тилда олиб боришга ҳаракат қилардилар. Ибодат давомида эшитган диний кўрсатмалар-ни Арабистон ярим оролининг бошқа томонларига айнан мана шу тил асосида тарқатардилар.

Йирик арабшунос олим К.Броккельман шундай дейди: «Араб поэзиясининг тили ўзининг туганмас грамматик формалари би-лан ажралиб туради ва жумлаларнинг ифодаланиши, фикрлар-нинг аниқлиги жиҳатидан сомий тиллари ичида ривожлангани ҳисобланади. Араб тили лексикаси жуда катта сўз бойлигига эга²²[22].

Маълумки, араб тили тарихида учта катта давр ажратиб талқин қилинади.

1. Қадимги араб тили.
2. Классик араб тили.
3. Замонавий араб тили.

²²[22] Ханна аль-Фахури. История арабской литературы. –М., 1950. –С.26.

Қадимий араб тили. У эрамиздан ав. II-асрдан то эрамизнинг IV асргача бўлган даврни ўз ичига олади, Унга қадимги Вавилон ва Ашшурия тиллари киради.

Классик араб тили. Эрамизнинг V асрдан то XIX асригача ҳукмрон тил бўлган.

Замонавий араб тили. У эр. XIX асридан то шу кунгача бўлган тилни ифода этади.

Қадимги араб тилидаги ёзма ёдгорликлар лахён, самуд, са-фавий ёзувларида битилган бўлиб, Арабистон ярим ороли мин-тақасида ва Суриянинг жанубий қисмидан топилган. Улар эра-мизнинг I ва IV асрларига тааллуқлидир.

Классик араб тилининг илк даври оғзаки ҳолдаги жоҳилия поэзиясига бориб тақалади. У эрамизнинг VIII аср ва IX асрла-рида араб филологлари томонидан тадқиқ қилинди. Қуръон классик араб тилининг энг ёрқин намунаси саналади. Унинг охириги нусхаси VIII асрнинг иккинчи ярмида нашр қилинди. Классик араб тилининг кейинги даврида, яъни X асрдан то XVI асргача адабий, илмий, тарихий, диний мазмундаги жуда катта асарлар ёзилди.

XIX асрнинг биринчи ўн йиллигигача араб мамлакатлари Усмоний турклари қўл остида эди. Бу пайт тил ва адабиёт соҳа-сида янгиликлар бўлмади. Замонавий араб тили эса классик араб тилининг кейинги ривожланиши маҳсули ҳисобланади.

Араб адабий тилининг пайдо бўлишида қадимги араб оғзаки ижодиётининг тугган мавқеи (V-VII асрлар)

Бизга маълумки, Арабистон ярим оролининг марказий ва ши-молий қисмида яшовчи араблар кўчманчи - бадавий араблардан иборат эди. Улар чорвачилик билан шуғулланганлар. Сувнинг етишмаслиги қабилалар ўртасида қонли тўқнашувга сабаб бўлар эди. Бу тўқнашувлар натижасида кўчманчи араб қабилалари оролнинг чекка томонларига кета бошладилар, Фин империяси, кейинчалик Византия, Эрон бу кўчманчи араб қабилаларини ўзига хизматга чақирди. Уларнинг мақсади ўзининг майдонини кенгайтириш эди. Бу даврда илоҳий қонуниятларни тан олмайди-ган ҳокимият даври бўлиб ўтди. Унга тегишли жоҳилия поэзияси пайдо бўлди, яъни сўз ва иборалар яратишдан иборат бўлган будпарастлик ва мажусийлик даври.

Тахминан V аср охири ва VII аср ўрталаригача Шимолий Арабистон ярим оролида оғзаки поэзия ривожланди. У ўзининг жуда бой, ҳайратланарли жанрлари, яъни ўзига хос усуллари билан ажралиб келган поэзия ҳисобланади.

Ўрта аср араб номоёндалари ўзларининг қадимги шоирлари ижодиётини юксак баҳолайдилар. Улар кўчманчи бадавий шоирларнинг асарларини жамлаб, тўпламлар чиқардилар, улар-га тақризлар ёздилар, Қадимги араб шоирининг ижоди оғзаки ҳолда эди. Исломгача бўлган шеърӣй асарлари кейинчалик ёзма равишда битилди. Ўша пайтда асосан юзлаб шеърларни ёдда сақловчи декламаторлар, яъни ровийлар бўлган. Улар бир-бир-ларига шеърӣй асарларни оғзаки етказишган. Фақатгина VIII асрнинг ўрталарида бу асарлар ёзила бошлаган.

Қадимги араб шеърӣяти (поэзияси) усулларида бири муал-лақа (معلقة) ҳисобланади. Муаллақа асосчилари Имрул Қайс, Тарафа, Зухайр, ал-Харис ибн Хиллиза, Амр ибн Кулсум, Антара, Лабид. Уларнинг асарларини VIII асрда равӣй Хаммад ар-Ровӣй (772 йил) бир тўплам шаклига келтирди ва бу тўплам «Муаллақат» деб номланди.

Исломгача бўлган араб шеърӣятида қасида 50, 100 байтдан иборат тўлиқ бир поэма ҳисобланган, Қитъа 7-10тача шеърдан иборат. Қитъа алоҳида бўлиши ёки қасиданинг ичида бўлиши мумкин. Араб қасидаси одатда саҳрода пиёда ёки туяда кетаёт-ган шоир ҳақида бўлиб, у ўзининг ҳамроҳига бир пайтларда тўхтаб, дам олиб ўтган жойи ва ўтказган кунларини ҳамда бадавий араб қабилалари яшаган масканларни эслаш билан бошланади. Шундан сўнг шоир ўзининг туяси ёки отини мақ-тайди, сўнг табиатни, тошқинларни ва бошқа ходисаларни эслаб ёзади. Шундан сўнг асосий қисмга ўтади. Душманнинг устидан кулади, жангга чақиради, ўзининг, ўз қабиласининг жасоратини, қabila бошлиғининг донолигини ва кўркмаслигини мақтайди. Бу даврда шеърӣй жанр қасида таркибидан чиқиб кетмаган эди. Фақатгина ҳижо - هجاء (сатира, ҳажвия) ва риса - رثاء (марҳумни эслаш) мустақил, тугалланган шеърӣй жанр бўлиб қолди.

Қасида қуйидаги таркибларни ўз ичига олади:

1. Фаҳр- فخر ўзини, қабиласини мақташ бўлиб, қасиданинг асосий қисми ҳисобланади.
2. Мадҳ - مدح қисмида шоир қabila бошлиғини, ҳукмдорларни ва майда араб подшоларни мақтайди.
3. Васф - وصف Арабистоннинг табиатини, яъни саҳроларини, қиздирувчи куёшни, ёмғирни, ўсимлик ва ҳайвонлар дунёсини мақтайди.
4. Насиб - نسيب да эса ишқий кечинмаларни қуйлайди,

5. Ҳикма - *حكمة* асосан алоҳида байтдан ёки кичкина шеърдан иборат бўлган. У ахлоқли, одобли кишиларнинг бир-бирига бўлган муносабатларини куйлаган.

Исломгача бўлган даврда шеърият ўзининг ғоявий ва пис-симистик мазмуни жиҳатдан алоҳида ўрин эгаллаган. Уларнинг мазмуни қабилаларнинг ҳаёти, турмуш тарзи, уларнинг ўзаро олиб борган жанглари ҳақида бўлган. Исломгача бўлган даврда араб шеъриятида икки хил йўналиш бор эди ва бу бир аср мобайнида сақланиб келди.

1. Бадавий (кўчманчи) араб шеърияти;
2. Сарой шоирлари шеърияти.

Бадавий араб шоирлари - асосан қabila бошлиқлари билан яқин муносабатда бўлганлар ва улар олиб борган жанглarda бирга курашганлар. Бу шоирлар уларнинг мақсад ва манфаатларини кўзлаганлар ва бу ҳақда куйлаганлар.

Жоҳилия давридаги шоирлардан бири **аш-Шанфарадир** (VI аср бош. ваф. эт.). У тўғрисида маълумотлар жуда кам. Шоирнинг шеърларидан шуни аниқлаш мумкинки, у қандайдир бир сабаб билан ўз қабиласини ташлаб, саҳрода ёввойи ҳайвонлар орасида яшаган. Ўз қабиласини ёмон кўрган ва бадавий қаби-лаларга бир неча бор уларни кўрқитиш учун ҳужум қилган. Унинг асарларидан бири – машҳур ломия - «Саҳро қўшиқлари» деб аталган^{23[23]}. Бу асарда саҳродаги ўзининг якка ҳаёти, очлик, ташналик, совқотиш кечинмаларини, жасоратли ҳаёт тарзини куйлайди. У қabila тартибини бузганлиги учун ўзини айблайди. Унинг шеъриятида араб қасидасига хос услублар кам бўлса-да, бор эди. Масалан: байт, тавил вазнини қўллаш, ягона қофияга амал қилиш.

Тааббата Шарран (530 йил ваф.эт.) - бу шоир ҳам ўз қаби-ласидан ҳайдалган, саҳрода кун кўрган ва ўз қабиласига ёрдам берган, душман қабилаларига ҳужумни якка ҳолда олиб борган. Шунинг учун унинг шеъриятини «бадавий жасоратининг мад-ҳияси» деб атайдилар. Қасиданинг ҳамма элементлари бўлмаса-да, бадавийлар ҳаётини яққол тасвирлагани учун унинг ижо-диёти исломгача поэзиянинг намунаси ҳисобланади.

Ал-Мухалхил - (VI аср. иккин. яр. ваф. эт.), тағлиб қabila-сидан. Уни отлик – саҳро рицари деб аташган Унинг акаси Кулейб ўша пайтларда машҳур бўлган. У икки қабиланинг, яъни бакр ва тағлибнинг ҳарбий қўмондони эди. Ўзининг мансабидан фойдаланиб, Бакр қабиласидан Басуса исмли аёлнинг туясини унинг туялари билан ёнма-ён сув ичаётгани учун

^{23[23]} Фильштинский И.М. Арабская классическая литература. –М., 1965. –С.27.

ўлдиради. Шу-нинг натижасида икки қабила ўртасида жанг бўлади ва у қирк йил давом этади. Бу жанг тарихда «Басуса туяси туфайли чиққан жанг» деб из қолдирди²⁴[24]. Бу жанг натижасида учинчи бир томон - қудратли Хира ҳукмронлигининг аралашуви туфайли ягона бир давлат вужудга келди, у марказий Арабистонда ўз муста-қиллигини тиклаб олди.

Ал-Мухалхил акаси Кулайбнинг ўлимига бағишлаб қасида ёзди. Ўттиз қатордан иборат бўлган бу шеър жуда содда, аммо таъсирчан тилда ёзилган эди.

Имрул-Қайс (500 йилда туғилган) ҳукмрон зодагон оила-сидан чиққан. Унинг отаси асад қабиласининг бошлиғи эди. Кулайб эса унинг тоғаси эди. Бакр ва тағлиб жангида унинг қа-биласи ҳам иштирок этади ва Хира ҳукмдори Мунзир III то-монидан енгилади. Имрул Қайс ғассонийлар амири ал-Харрис орқали Византия ёрдамида Эрон иттифоқчилари бўлмиш Хира қироллиги билан бўлган урушда қатнашади. Шоир Византияга келаётганда вафот этади.

Араб шеърлятида Имрул Қайсни «қасида яратувчи» деб атайдилар. Унинг қасидаларида қасидага хос ҳамма бадий жи-ҳатлар ва услублар қўлланган. Унинг «Тўхтанглар йиғлаймиз» (قفا نكي) деб аталмиш қасидаси араб поэзиясида жуда катта ўрин тутди. Қасида таркибида классик элементлардан тортиб, араб шеърлятидаги услубларнинг ҳаммасини учратамиз.

Шоирлардан Тарафа, Амр ибн Кулсум, Зухайр, Ал-Хорис ибн Хиллиза, Антара ибн Шаддат, Лабид - (560-661 й). ҳамма-ларининг муаллақалари бор. Булардан Муҳаммад Лабид ха-лифалар орасида яшаган шоир эди. У исломни қабул қилган ва шеърлятдан воз кечган.

Сарой шоирлар шеърляти. VII асрнинг иккинчи ярмига келиб ўз қабиласидан ажралиб саҳрода якка ўзи яшаб ижод этган, Бадавий араб шоирлари билан бир қаторда бошқа гуруҳ шеър-лят арбоблари бор эди. Уларнинг шеърляти сарой аҳли ҳаётини куйлар эди.

Уларнинг ижодиёти кўпроқ шаҳар маданияти билан боғлиқ бўлган, Улар араб поэзиясига янги анъаналарни олиб кирдилар. Қасида элементларига янги хусусиятлар қўшиб олиб борилди. Масалан, сарой маддоҳи (паногерист – бировни хаддан ортиқ мактовчи) - бадавий шоирдан фарқлидир. У қасидасини бир ниятда ўйлаб гапирадиган сарой аёнлари фойдасига куйлайди-ган, шоҳ томонидан ҳимояланган шоир ҳисобланади. У қасида таркибидаги мадҳ қисмини авжий нуқтага олиб чиқиб куйлайди. Энг йирик номоёндаларидан бири Набиға аз-Зубённи (535-604) - биринчи маддоҳ

²⁴[24] Фильштинский И.М. Арабская классическая литература. –М., 1965. –С.29.

ҳисобланади, У Наж вилоятининг шимолий шарқий томонида яшовчи Зубён қабиласининг фарзанди. Унинг ижоди асосан Хира ҳукмдори Амр ибн Ҳинд (569 вофот этган.) ва ундан кейинги Нуъмон ибн ал-Мунзир замонасига тўғри келди. VI аср охирига келиб шимолий Арабистонда сиёсий аҳ-вол мўътадил ҳолатда эди. Қабилалар ўртасидаги жуда кўп тўқнашувлар шоирларга кучли ҳимоячилар кераклигини кўрсат-ди. Ан-Набиға ўз қабиласининг манфаати учун 587 йил Ан-Нуъмонни ташлаб Ғассонийлар саройига кетди. Кейинроқ Хира ҳукмронлигига қайтиб келди. Хира қиролларига у ўзининг бир қанча мадҳияларини бағишлаган. У сиёсий лирика асосчиси ҳисобланади. Чунки у ўзнинг қасидаларида ўша пайтдаги сиё-сий аҳволни куйлар, қабилла ҳукмронларининг ишларини мактаб, ўзаро келишмовчиликларни кўйиб, ўша қиролларнинг паноҳига ўтишни тавсия қилиб даъват қиларди. У яна васф усулининг жуда катта устози эди. Унинг қасидаларидаги энг керакли эле-менти васф ҳисобланар эди. У халқ масалларини ҳам ўз қаси-дасига киргазди. Мадрх этишда доимо ажойиб ифода-лар топиб, оддий тилдан фойдаланди, ишқий қисмини эса жуда нозик ифо-далар билан тасвирлади, жасоратни жарангдор сўзлар билан ифодалади. Яна маддоҳлар ичида ал-Аъша (629 йили вафот этган) ва ҳажвиячи ал-Хутейба (679 йил вафот этган) ни эс-лаймиз. Ал-Аъша Набиға поэзиясини давом эттирди. Исломгача бўлган давр шеър-ияти араб адабиётида жуда катта аҳамиятга эга, бунда прозанинг ўрни ҳам катта - мақоллар, ҳикматли сўзлар (афоризм) турли хил йўналишларда ёзилган. Уларнинг кўпчилиги қадимги араб донишманди Лукмон пайғамбар томонидан яратилган. Бу эпик асарлар кейинроқ «Араб кунла-ри» (أيام العرب) деб аталган тўпламга Абу Убайд (728-825) томонидан киритилган. Қадимги араб шеър-ияти ва прозаси бир неча асрлар давомида оғиздан-оғизга ўтиб келди ва кейинчалик ёзиб олинди. Ўрта асрларнинг охирида халқ романлари унинг асосида яратилди. Араб адабий тилининг вужудга келишида қадимги араб оғзаки ижодининг ўрни чексиздир. Оғзаки ижодиёт шундай улкан чўққига кўтарилган эдики, унинг таъсирисиз араб тилининг ривожини белгилаб бўлмас эди.

Қуръон - араб тилида яратилган муқаддас китоб

VII асрга келиб, араб қа-билалари жуда катта иқти-содий ва ижтимоий инқи-розга учрадилар. Ярим оролда яшаётган аҳолини бадавий хўжалиги қониқтирмай қолди. Сув танқислиги ер хай-даш, ердан фойдаланишга зарар етказди. Суғориш шаҳобчалари кучли қабилалар қўлига ўтди. Бадавийлар ортиқ ҳимояланмай қолди, келишмовчиликлар, қаршиликлар келиб чиқа бошлади, Натижада деҳқончиликдан тижоратга ўтиш бошланди. Асосан, Макка шаҳрида тижорат авж олди. Савдо карвонлари Маккадан Яманга, Сурия, Ироқ ва Мисрга қараб йўл олди. Бу савдо кар-вонларига қурайш қабиласининг бошлиқлари бошчилик қилар эдилар. қурайш қабиласи жуда бой қабила ҳисобланган. Унинг ери, маҳсулотлари, қўйлари ва моллари кўп эди. Бу қабиланинг иқтисодий ҳукмронлиги Маккадан ташқари ерларга ёйилган эди. Маккада қурайш қабиласининг муқаддас маскани Каъба бор эди. У ерга Арабистоннинг шимолий ва ғарбий чеккалари-даги бадавий араблар ўзларининг қабила бутларини қўйган эди-лар. Шундай қилиб, Макка шаҳри иқтисодий марказгина бўлиб қолмай, балки диний марказ ҳам ҳисобланган. Марказий Ара-бистонда уруғ-қабила тузумининг емирилиши, синфий алоқа-ларнинг вужудга келиши арафасида қабилаларни бирлаштира-диган мафкура вужудга келди. Бу эса янги дин - Ислом дини эди.

Ислом динини аввал бадавийлар, сўнг шаҳарликлар, араб юришларидан сўнг эса Осиё, Африка, Испаниядан тортиб Ҳин-дистонгача бўлган давлатлардаги халқлар қабул қилдилар. Ис-лом динининг тарғиботчиси маккалик Муҳаммад Мустафо (с.а.в) эдилар. Улар қурайш қабиласидаги хошимий авлодига мансуб бўлиб, оталари Абдуллоҳ майда кичик тижоратчи бўлиб, эрта ўлиб кетган, оналари Омина Муҳаммад (с.а.в.) беш ёшга кирганларида вафот этганлар. Олти ёшларида тоғалари Абу То-либ қўлида тарбияландилар, мол боқиш билан шуғулландилар, Муҳаммад (с.а.в.) ўсиб вояга етганларида савдо карвонлари билан йўлга чиқадилар ва шу иш билан шуғулланадилар. Бой тижоратчи аёл Хадича онамиз қўлларида ишлайдилар. Улар бир неча йил тижорат билан шуғулланганларидан сўнг ёшлари 25 га етганда шу аёлга уйланадилар. Қирқ ёшга етганларида ислом динининг асосчиси Аллоҳ билан умматлар ўртасида элчи - расул - رسول الله сифатида тарихда қоладилар.

Маккада Муҳаммад(с.а.в.)га қаршилик кўрсатувчилар жуда кўп бўлиб, исломни қабул қилганларни ўлдирар эдилар. Чунки, ўзларининг амакилар Абу Жаҳл ўз аёли билан Каъбадаги бутларга сиғинар эдилар. Муҳаммад (с.а.в.) эса ислом дини билан унинг ҳукмронлигига қарши чиққан эдилар. Муҳаммад (с.а.в.) ўз саҳобалари - мухожирлар билан Маккани тарк этиб, 622 йилда Мадина шаҳрига йўл олдилар. 622 йилдан мусулмонларнинг ҳижрий

йили бошланган. Мадинада Исломни қувонч билан кутиб олдилар. Авс ва Хазраж қабиласи уларни қўллади. Мадинада ансорлар (ёрдамчилар) қўлларига қурол олиб, Арабистон ярим оролида Ислом ғалабаси учун курашдилар. Кейинчалик Макка аҳолиси ҳам таслим бўлди. Каъба мусулмонлар зиёратгоҳига айланди. Бутлар синдирилди ва ягона Аллоҳ инсонларнинг паноҳи эканлиги, яратгувчиси, ризқ бергувчиси эканлиги ва Муҳаммад (с.а.в.) эса унинг расули эканлиги бутун Арабистон ярим оролида тан олинди.

630 йилга келиб, бутун араблар Муҳаммад (с.а.в) ҳукмрон-лигини тан олдилар (Исломгача Арабистон ярим оролида насроний ва яҳудий динлари мавжуд эди).

Қуръоннинг ёзилиши фақатгина пайғамбар Муҳаммаднинг (с.а.в.) вафотларидан сўнг бошланди. Чунки улар ҳаёт эканлар, Аллоҳ томонидан ваҳий албатта келиши мумкин, деб ўйлаган-лар. VII асрнинг ўрталарига келиб, Абу Бакр (632-634) ва Умар (634-644) халифалиги пайтида ровийларни тўплаб, Қуръоннинг ёзилиши пайғамбар саҳобаларидан бири бўлмиш Зийд ибн Собитга топширилди. Халифа Усмон (644-655) Қуръоннинг тўла матнини тузишни буюрди.

Қуръоннинг олтита нусхаси – Маккий, Шомий, Басрий, Ку-фий, Мадина аҳли учун умумий бўлган Маданий ва халифанинг ўзлари учун хос бўлган маданий Мусхафлардир (مصحف). Охиргисини ҳазрати Усмон (р.а.) ўзлари учун олиб қолганлар маданий Мусхафлардир²⁵[25].

Қуръон «ўқиш» деган маънони билдиради. Қуръон 114 сура-дан иборат. Очиқ-ойдин, мантиқан тугалланган фикрни Муҳам-мад (с.а.в) сура деб атаганлар. Ҳар бир сура миқдори ҳар хил бўлган оятлардан иборат.

Энг узун сура 2- сурадир, Бу 286 оятдан иборат «Бақара сураси» (سورة البقرة) дир.

Энг қисқа сура 103, 108, 110 суралар уч оятдан иборат. Бу-лар: «Ан-Наср сураси» - سورة النصر, «Ал-Кавсар сураси» - سورة الكوثر, «Ал-Аср сураси» - سورة العصر.

Қуръони Каримнинг номлари

1. القرآن – «Ўқиш китоби»;
2. الفرقان – «Ҳақ билан ноҳақликни аниқлаб берувчи»;

²⁵[25] Шайх Исмоил Махдум. Тошкентдаги Усмон Мусхафининг тарихи. –Т., 1995. –Б.28.

3. البرهان – «Хужжат»;
4. الذكر – «Ёд этиш»;
5. الكتاب – «Китоб»;
6. الحق – «Ҳақиқат»;
7. النور – «Нур»;
8. الوحي – «Аллоҳнинг пайғамбарларга бевосита ва билвосита ўз кўрсатмаларини юбориш ваҳийдир»;
9. التنزيل – «Нозил қилинган нарсa»;
10. الهدى – «Ҳидоят»;
11. المصحف – «Саҳифаланган китоб»
12. كلام الله – «Аллоҳнинг каломи»²⁶[26].

Қуръон суралари икки турга бўлинади: Макка суралари ва Мадина суралари. Макка суралари 622 йилгача, Мадина сурала-ри эса 622 йилдан кейин нозил бўлган суралардир. Сураларнинг нозил бўлишига ҳар хил тарихий шароитлар сабаб бўлган, Чун-ки Аллоҳ ҳар нарсани кўргувчи ва билгувчидир, шундай ша-роитларни кўра туриб Муҳаммадга (с.а.в) йўл йўриқ кўрсатиш, унинг пайғамбар эканини исботлаш фақатгина Аллоҳга хосдир. Қуръонни ўқиб ўрганар эканмиз, яратганимизнинг янада буюк-лигига, қудратли эканлигига, ўзининг тўқсон тўққиз исмига лойиқ эканлигига яна бир бор иймон келтирамиз.

Қуръон араб адабиётининг барча даврларига ўзининг улкан таъсирини кўрсатди. Фақатгина мусулмон динидаги битикларда эмас, балки бошқа мазмундаги шеърларда ва асарларда адиблар Қуръондан иқтибослар келтирдилар. Қуръоннинг яратилиши ягона араб тили яратишдаги қонун қоидаларни мустаҳкамлашда жуда кўп асрлар мобайнида катта ўрин эгаллади.

Муҳаммад пайғамбаримизнинг (с.а.в) ҳаётлари ва қилган ишлари тўғрисида ёзилган асар ҳадис деб аталади.

²⁶[26] Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим. –Т., 2001. -Б.614.

VII асрнинг ўрталарига келиб ислом дини қабул қилиниши билан ва Қуръоннинг ёзилиши туфайли шеърят ва насрга янги мавзу кириб келди. Бу диний мадҳиялардир. Аммо аввалги қасидаларнинг кўп жанрли композицияси сақланиб қолди. Бу қасидаларда маддоҳлар ислом динини Муҳаммадни (с.а.в) мақтадилар, Ислом душманларини қораладилар. Маदдоҳлардан энг машҳури Каъаб ибн Зухайр (662 йил ваф. эт.). У исломгача бўлган шоир Зухайрнинг ўғли эди. У аввал ислом динига қарши асарлар ёзди. Лекин ислом ғалабаси билан у ҳам динни қабул қилди ва «ал-Бурда» деб номланган қасидасини ёзди. Пайғамбар (с.а.в.) бу қасида учун унга ўз бурдалари, яъни устки кийимларини совға қилдилар.

Яна ислом динига мадҳлар бағишлаганлардан бири шоир Ҳасан ибн Собит (563-674)дир, у аввал Ғассонийлар саройида сарой маддоҳи бўлиб ишлайди. Айни шу пайтда у ғассонийлар душмани Хира амирини ҳам куйлайди. Исломни қабул қилгач, ислом маддоҳи бўлиб Муҳаммадни (с.а.в.) ва уларнинг динини мактайди.

Иброҳим уммати қайси миллатга, қайси мазҳабга мансуб-лигидан қатъий назар, келажак олдида, Аллоҳ олдида барча одамлар баб-баробардир. Тирикликнинг энг олий таффаққурига ва мақсадига бўлган эътиқодни инсон ўз динида топади, шу би-лан ахлоқ ва маданий ижоднинг тамал тошини кўя олади. «Ҳар қандай диннинг моҳияти шундан иборатки, у ҳаётга ўлим ҳам барбод эта олмайдиган тафаккур бағишлайди» (Лев Толстой).

Ислом дини одамзодга жамики мавжудотга нисбатан буюк муҳаббат билан қараш жоизлигини қайта-қайта эслатади. Ислом деб аталмиш жуда қадимги инсонпарвар таълимот айнан шундай йўлни шаръий, яъни қонуний деб буюрган. Муқаддас китоб мусулмон қавмидаги барча халқларнинг ҳаёт тарзини бир ипга тизиб, тартибга солиб кўяди. Уни фақат диний йўналиш билан ва бу йўлга солиш билангина чегараланиб қолмасдан, балки ижтимоий, сиёсий, маънавий, ахлоқий ва оилавий-маиший жиҳатдан ҳам баркамол даражага кўтаради²⁷[27].

Жаҳон маданиятининг энг нодир ёдгорлиги ҳисобланмиш Қуръони Карим билан танишиш Россияда XVIII асрда подшо Пётр I ташаббуси билан бошланиб, ўша даврнинг маданиятли арбобларидан бири Посников томонидан тайёрланган русча таржимаси 1716 йилда нашр этилган. 1787 йил Петербургда (Россияда) илк бор Қуръоннинг арабча матни нашр этилди. 1798 йилга келиб Екатерина II топшириғига биноан беш марта нашрдан чиқарилди. Кейинчалик академик И.Ю.Крачковский Қуръонни рус тилига таржима қилган.

27[27] Иброҳимов Н. Муқаддас китоблар. // Шарқ машъали. 1992, №2. –Б.1.

1935 йил Қоҳира журналларининг бирида Миср ёзувчиси Маҳмуд Таймурнинг Крачковскийга бағишланган мақоласи чоп этилди: «Мен унга ўзимнинг самимий саломимни йўллайман, унга бутун араб дунёсининг дўстлик ва миннатдорчилик туйғусини изҳор этиш билан бахтиёрман»²⁸[28]. Илғор фикрли кишилар Қуръоннинг моҳиятини ўрганиш учун бир неча асрлар муқаддам киришганлар.

Қуръони Карим қадимда насроний динидаги халқлар диққатини ҳам ўзига жалб қилган. Чунончи, у 1698 йили лотин тилига; 1770-1828 йиллар орасида саккиз марта француз тилига; 1734-1826 йилларда ўн марта инглиз тилига; 1946 йили немис тилига; 1716, 1790, 1792, 1864, 1907 ва 1963 йилларда олти марта рус тилига таржима қилинган. Шуниси диққатга сазовор-ки, Қуръони Карим буюк рус шоири А.С. Пушкиннинг ҳам эътиборини тортган. Шоир «Қуръондан иқтибос» деган шеърый асар яратган. Бунда у сура ва оятларни мутолаа қилиб, унинг мазмунини шеърый йўлда ифода этишни, ўзига асосий мақсад қилиб қўйган²⁹[29].

1990-1991 йиллар ўзбек халқи ҳаётида моддий жиҳатдан анча қийин кечган бўлса-да, маънавий жиҳатидан жуда баркамол бўлди. Қуръони карим имом Оловиддин Мансур томонидан замонавий ўзбек тилига ўтирилди.

Юртимизда бебаҳо адабий меросимизни ўрганиш ва ундан халқимизни баҳраманд қилишдек хайрли ишларга эътибор бе-рилмоқда. Қуръони Карим маъноларини ўзбек тилига таржима қилиш анъанасининг давом этаётгани сўзимиз далилидир. 2001 йилда исломшунос олим Абдулазиз Мансур томонидан амалга оширилган Қуръони Карим таржимаси ўзига хос хусусиятлари билан олдинги таржималардан фарқ қилади. Қуръони Каримни ўқиб ўрганиш ва унга амал қилиш ҳар биримизнинг Ҳолиқ Аллоҳ олдидаги инсоний бурчимиздир.

Т. Нельдек номли машҳур ғарб арабшунос олими Қуръон-нинг хронологик тартибини топишга уринган. Унга мувофиқ «Қуръон» суралари тўрт даврга бўлиниб тасниф қилинади. Шундан урта давр Маккага, биттаси Мадинага тўғри келади. I – Эхсонтология даври, яъни исломгача даъват даври. Бунда илоҳият ғояси, ҳаққу субҳонаҳу таолодан келган ваҳий кабилар ҳақида гап кетади. Қиёмат-қойим, ўликларнинг тирилиши, нари-ги дунё сўроқлари ҳақидаги фикрлар киритилади. Дўзах, аросат азоблари - дўзах билан жаннат ўртасидаги жой, у ерга тушган одамлар жаннатни кўриб, қани энди мен ҳам бу лаззатлардан фойдалансам деб шундай жойларга кира олмагани тўғрисида афсус-надоматларга борса, дўзахни кўриб, яъни азобланганлар-ни кўриб, бундай

²⁸[28] Иброҳимов Н. Муқаддас китоблар. // Шарқ машғали. 1992, №2. –Б.1.

²⁹[29] Шарқ юлдузи. –Т., 1991. №1.

жойларга тушмаганлигига суюниш ҳолатлари жўшиб сўзланади. II давр - Раҳмон даврига анча сокин суралар, тангри инояти ҳақидаги ундовлар киради. Бу даврда савол - жавоблар, дўзах азобидан қўрқиш иккинчи ўринга ўтиб, унинг ўрнига тангрининг саховати ва кечирувчанлиги ҳақида гап кетади. III давр - Пайғамбарлик даври - бунда пайғамбарлик даъ-воси, унинг сўнгги асосий пайғамбар, элчи эканлиги тушунтири-лади. Одамларга умумий мурожаат ҳақидаги гаплар уқтирилади, қабул қилмаганлари маълум даражада қўрқитилади. IV давр - Мадина даври. Бу суралар хижратдан кейинги, яъни 622-623 йилдан кейин нозил бўлган суралар ҳисобланади. Бу суралар ҳа-қида И.Ю. Крачковский шундай дейди: «Сиёсий давлат бошли-ғи ва ҳарбий арбоб Муҳаммаднинг иш кундалиги»дир. Уларда Муҳаммад (с.а.в.) катта давлатнинг бошлиғи сифатида намоён бўладилар. Улар жуда кўп юридик кўрсатмалар, жумладан, меъ-рос, ҳаж қилиш, намоз ўқиш тартиблари, рўза тартиблари ҳақи-да ва бошқа кўрсатмалар берадилар. Бир томондан мусулмон-лар, иккинчи томондан яҳудийлар ва насронийлар ўртасига аниқ чегара қўйилади. Мунофиқлар тоифасига ишора қилинади. Суралар кўпроқ насрий шакл олган.

Тест топшириқлари:

1. "Сахро рицари" унвонига ким сазовор бўлган. У қайси шеърятнинг вакили эди, асарининг номи қандай?
 - А. Бадавий араб шеърятининг вакили ал-Муҳаллил. "Басус туяси туфайли содир бўлган жанг" асари.
 - В. Бадавий араб шеърятининг вакили аш-Шанфара "Сахро қўшиқлари" номли ломия.
 - С. Сарой шеъряти вакили ал-Хутайъа.
 - Д. Бадавий араб шеърятининг вакили Имрул Қайс "Келинг-лар, йиғлайлик" (قفا نبكي) асари.
2. Қасиданинг кульминацион қисми қайси қисм ва унда шоир нималарни ёзади?
 - А. Мадҳ қисми. Бунда шоир қабила бошлиқлари, саркарда-ларни мадҳ этади.
 - В. Фаҳр қисми. Бунда шоир ўзини, уруғини, оиласини мақ-тайди.
 - С. Васф қисми. Бунда шоир табиат манзараларини, сахро ҳаё-ти, ҳайвонот оламини мақтайди.
 - Д. Ҳикма қисми. Бунда шоир инсонларнинг одоб-ахлоқи ҳа-қида ўз фикрларини билдиради.
3. Ким Қуръонни хронологик ўрганиб тўртта даврга бўлди? Ушбу даврлар тартиб бўйича ёзилган қаторни кўрсатинг.
 - А. Немис олими Нельдек. 1-Мадина даври, 2-Пайғамбарлик даври, 3-Эхсонтологик давр, 4-Раҳмон даври.
 - В. Немис олими Нельдек. 1-Эхсонтология, 2-Раҳмон, 3-Пай-ғамбарлик, 4-Мадина.
 - С. Рус олими Крачковский. 1-Раҳмон, 2-Пайғамбарлик, 3-Эх-сонтологик, 4-Мадина.
 - Д. Барча жавоблар тўғри.
4. Классик ва замонавий араб адабий тили хом-сом тилларининг қайси тармоғи ва қайси гуруҳига киради?

- А. Кушит тармоғининг марказий гуруҳига.
- В. Сомий тармоғининг жанубий чет ёки жанубий-ғарбий гуруҳига.
- С. Кушит тармоғининг шимолий чет ёки шимолий-шарқий гуруҳига.
- Д. Сомий тармоғининг жанубий чет ёки жанубий-марказий гуруҳига
5. Араб ёзуви қачон пайдо бўлган?
- А. Эрамизнинг I асрида.
- В. Эрамизнинг X асрида.
- С. Эрамизнинг IV асрида.
- Д. Эрамизнинг V асрида.
6. Қуръон сураларини неча даврга бўламиз?
- А. 5 та
- В. 4 та
- С. 3 та
- Д. 2 та
7. Араб тили тарихан неча катта даврга бўлинади?
- А. 2 та
- В. 3 та
- С. 4 та
- Д. 5 та
8. Араб ёзуви қачон, кимлар таъсири остида пайдо бўлган?
- А. Эрамиздан аввалги V асрда шимолда яшовчи араблар таъсирида.
- В. Эрамиздан аввалги III асрда жанубда яшовчи араблар таъсирида
- С. Эрамизнинг IV асрида шимолда яшовчи араблар таъсирида
- Д. Эрамизнинг IV асрида жанубда яшовчи араблар таъсирида.

9. Араб ёзувининг дастлабки намунаси ҳозир қаерда сақланмоқда?

А. Францияда

В. Англияда

С. Мисрда

Д. Саудия Арабистонида

10. IX асрда Куфа хатини насх хати билан алмаштиришга фармон берган вазир ким?

А. Муҳаммад ибн Муқла.

В. Амр ибн Кулсум.

С. Ал-харис ибн Хиллиза

Д. Имрул Қайс.

11. Нечта катта Мусҳаф яратилган?

А. 2 та

В. 4 та

С. 7 та

Д. 3 та

12. Калмаков Қуръонни инглизчадан русчага қачон таржима қилган?

А. 1716 й

В. 1772 й

С. 1798 й.

Д. 1780 й.

13. Химёрийлар давлати эр.нинг нечанчи йилигача ҳукмронлик қилди ва бу давлатда қайси сулола ҳукмрон эди?

А. Эраимизнинг 625 йилигача. мунзирийлар сулоласи.

В. Эраимизнинг 586 йилигача. Тубба сулоласи.

С. Эрамизнинг 525 йилигача. Тубба сулоласи.

Д. Эрамизнинг 500 йилигача. Мунзирийлар сулоласи.

14. Қуръони Карим ким томонидан ўзбекчага таржима қилинди?

А. Аловиддин Мансур.

В. Ҳасан Басрий.

С. Абул Али ар-Риёҳий

Д. Алихон Тўра Соғуний

15. Биринчи араб ёзувини ёзган киши ким?

А. Зайб ибн Хаммон.

В. Абул Асвад ад-Дувалий

С. Хажжож ибн Юсуф

Д. Наср ибн Осим.

16. 1878 йилда ким Қуръони Каримни русчага таржима қилди?

А. Саблуков.

В. Богословский.

С. Калмаков

Д. Крачковский.

17. Араб шеърлятида арузнинг нечта вазни мавжуд?

А. 16 та

В. 15 та

С. 12 та.

Д. 10 та.

Мустақил иш вазифалари:

1. Арабистон Ярим оролидаги араб қабилалари ва давлатлари.
2. Араб тилининг ривожланиш давлари.

Замонавий араб тили

Ҳозирги замон араб адабий тили ва унинг вазифалари

Замонавий араб тили ҳозирги пайтда йигирма иккитадан ошиқ араб давлатларида давлат тили ҳисобланади. Бундан таш-қари Исроил давлатининг араб аҳолиси, Бахрейн, Эфиопия, Са-малидаги халқлар, Америка, Эрон ва Ўрта Осиёлик араблар бу тилда гаплашади. Ҳиндистон, Покистон, Афғонистон ва Индо-незия давлатларининг мусулмон аҳолиси ҳам бу тилни яхши билишади. Замонавий араб тили классик араб тилининг ривож-ланиши натижасида пайдо бўлди. Замонавий араб тили XIX асрнинг иккинчи ярмида миллий озодлик ҳаракатлари вақтида юзага келди. XIX аср охири XX аср бошларида яшаб, ижод эт-ган йирик ёзувчилар, шоирлар, журналистлар замонавий араб тилини яратишда ўзларининг катта ҳиссаларини қўшдилар. Бу-лар мисрлик Аҳмад Шавқий, Ҳофиз Иброҳим, Абдуллоҳ Нодим, Мустафо Комил, Журжи Зайдон, ливанлик Насиф ал-Язижий, Бутрус ал-Бустоний, Аҳмад Форис аш-Шидяк, Амин ар-Райҳо-ний, суриялик адиб Исҳоқ Абдурахмон ал-Кавокиби, ироқлик Абу Тамма аш-Широзий, Маҳди ал-Холис ва бошқалардир³⁰[30].

Ҳозирги вақтда араб тилининг истеъмолда мавжуд бўлган 4 та шакли бор:

1. Классик араб тили
2. Замонавий араб тили
3. Кундалик сўзлашув тили
4. Лаҳжалар (диалектлар)

Араб адабий тили классик араб тили билан замонавий араб тилини ўз ичига олади. Классик ва ҳозирги адабий тил ҳар хил тушунчалардир, уларни фарқлаш керак³¹[31].

1. Классик араб тили араб маданий меросининг тарихий ти-лидир, яъни қадимги араб шеърияти, қаҳрамонлик қасида-лари мана шу тилда ёзилган. Шу билан бирга у «Қуръони Карим» ва «Ҳадиси шариф» тилидир. Ҳозирда классик тил диний мавзулардаги радио ва талевидение эшиттириш-ла-рида, диний олийгоҳларда, масалан, Мисрдаги «Ал-Азҳар»

³⁰[30] Шарбатов Г.Ш. Современный арабский язык. –М., -1961. –С.8-9.

³¹[31] Швайцер А.Д. Социальная дифференциация английского языка. –М., -1983. –С.22.

университети устозларининг маърузаларида ва бошқа му-сулмон марказларида ишлатилади. Бу тилда мукаммал грам-матик кўринишга эга бўлган, кенг лексик таркибли, жоҳилия даври назми ва қадимий қабилалар лаҳжаларининг нодир ху-сусиятларини ўзида умумлаштирган бой тилни кўрамиз. Классик тил ҳозирги замон араб адабий тилининг шаклла-ниши учун замин бўлди. Қадимги араб тили ниҳоятда бар-қарордир. Замонавий ўқувчи тегишли тайёргарлик билан бир неча йиллар олдин ёзилган асарларни ўқиши ва тушуниши мумкин.

2. Ҳозирги араб тили эса классик араб тилидан фарқли равиш-да кўп функциялидир. У илм-фанда, бадиий адабиётда, иж-тимой-сиёсий, оммавий хабарларда, таълим-тарбия муасса-саларида қўлланилади. Юқоридаги фикрларга кўра инглиз олими Т.Ф.Митчелл шундай дейди: «Ёзма классик адабий тил Қуръон ҳамда илк адабиёт тилидир. Замонавий араб тили эса адабиёт, журналистика, радио, телевидение, расмий муҳокама тилидир. Озми-кўпми бутун араб дунёси учун умумийдир»³²[32].

Аммо классик тил ва замонавий араб тили ўртасида фарқлар бор. Гарчи замонавий араб адабий тилини биладиган кишилар араб маданий меросининг олтин фондига кирган, классик араб тилида ёзилган асарларни ўқиб тушунсаларда, шу икки тил ўртасида лексика ва маълум даражада синтаксисда фарқ борлигини кўришади. Замонавий араб адабий тили ўзининг узоқ тарихий ривожланиш даврида бир қанча ўзгаришларни бошидан кечирди. Сезиларли фарқлар нафақат классик ва замонавий тил ўртасида, балки жоҳилия (VII асрнинг ўрталари), уммавия ва аббосийлар даврида (VIII асрдан XII асргача) яратилган асарларнинг ўртасида ҳам кўриниши мумкин.

Жоҳилия адабиёти ўзида маънавий дунёси анчагина чегараланган бадавийларнинг ҳаётга бўлган муносабати ва қарашларини акс эттирган. Илк ислом даврига келиб эса, араб тили анча баркамол, равон, бой ва таъсирчан бўлган. Унинг грамматик тузилиши бадавийлар тилига хос бўлган ортиқча исм ва феълларнинг қийин кўринишларидан холи бўлган.

Замонавий араб адабий тили ҳам ёзма, ҳам оғзаки суҳбат-лашиш шаклларида ишлатилади. Араб адабий тилидаги хат тури ва оғзаки сўзлашув тури чегараларини белгилаш муаммоси ҳам араб лингвист олимлари ва Европа лингвист олимлари томони-дан хали кенг муҳокама қилинмаган. Шунга қарамай, оммавий коммуникация (радио, кино, телевидение) кучайиши билан тил-нинг оғзаки тури ва унинг хат тури билан муносабати аллақачон илмий текшириш мавзуси бўлиши лозим. Оғзаки суҳбатлашиш шакли асосан илмга доир суҳбатларда, жамоат олдидаги чи-қишларда, маъруза ўқишларда қўлланилади. Гарчи оғзаки араб тилининг услуби ёзма

³²[32] Шагаль В.Э. Языковой аспект национальных процессов в арабских странах. –М., -1987. –С.52.

араб тилнинг услубига ўхшасада, бироқ нутқ сўзлаётган киши ўз фикрини тўғри ифодалаши ва вақтдан ютиш учун «масалан» - *مثلا*, «яъни» - *يعني*, «мумкин» - *ممکن* каби сўзларни бир неча бор такрорлайди. Оғзаки нутқнинг яна бир хусусияти гапирганда сўзларни такрорлашда, мурожаат сўзларини ифодалашда қисқа исмий жумлаларни (яъни бир-бири билан боғлиқ бўлмаган) зикр этишда кўринади. Масалан^{33[33]}:

الحياة لذيدة . . . الحياة لذيدة

والله يا إخواني . . . أنا رأيت الطفل

الكهرباء مقطوعة . . . والحياة مقطوعة

3. Кундалик сўзлашув тили: Араб адабий тилининг яна бир кўриниши мавжуд. У кундалик сўзлашув тилидир. Бундай тилнинг юзага келишига асосий сабаб замонавий арабларда ўзгаришга дуч келган тушунчаларни, тасаввурларни ифода-лаб бериш эҳтиёжи бўлади, уларнинг она тиллари бўлган лаҳжанинг таълим-тарбия, маданият ва техника ривожлани-шига боғлиқ бўлган янги жараён ва ҳодисаларни ифодалаб бериш учун етарли имконияти йўқ эди. Замонавий араб тилига келсак, у юқоридагиларни бажаришга мойил бўлмай қолди.

Мазкур тил ўқимишли одамларнинг тилидир. Араблар уни *اللغة الوسطى*, яъни «ўрта тил» ёки *عربيات المثقفين* «зиёлиларнинг тили» деб ҳам аташади. Кундалик сўзлашув тили адабий тил билан бирга мактаб ва олий ўқув юртларида ўргатиш тили сифатида қўлланилади.

4. Лаҳжалар. Араб давлатларидаги аҳолининг асосан оддий қатлами – кишлоқ аҳолиси. Камбағал кишилар, мактаб ёши-га тўлмаган болалар, аёллар лаҳжаларда гаплашадилар. Лаҳ-жалардан радио, телевидениеда, матбуотда фойдаланилмай-ди. Фақатгина бадий сўз усталари ўз қаҳрамонининг нозик характери очиқ беришда баъзида лаҳжа нутқидан фойда-ланадилар. Агарда араб адабий тили ва кундалик сўзлашув тили жамиятнинг ўқимишли қатламига хизмат қилса, лаҳжалар саводсизлар тилидир. Ўқиш ва ёзишни билмаслик адабий тилни ўрганишнинг асосий манбаларидан айиради.

Немис арабшуноси И.Фюк барча араб давлатларидаги тилнинг типологик ўхшашлигини қайд қилиб, унга хос бўлган томонларини ёзади^{34[34]}:

^{33[33]} Шагаль В.Э. Языковой аспект национальных процессов в арабских странах. –М., -1987. –С.55.

^{34[34]} Шагаль В.Э. Языковой аспект национальных процессов в арабских странах. –М., -1987. –С.136-137.

1) Классик араб адабий тилининг «а» унлиси, яъни фатҳа «и» деб талаффуз қилинади. Масалан: أنت – إنت

2) Уч турдаги ноқис феъллар رمى نسي، دعا، رمى фақат каби тусланади - يرمى - رمى

3) Иккиланган феъллар, яъни مد مر، худди رمى ноқис феъл каби тусланади - يرمى - رمى

4) دифтонги (ав) чўзиқ «о:» ёки «у:» деб اي (ай) дифтонги эса «и:» ёки «э:» деб талаффуз этилади: يَيْتُ – يَيْتُ، صَوْتُ - صَوْتُ

5) Феълнинг иккилик шакли, сифатларнинг муаннас жинсидаги орттирма даражаси қўлланилмайди:

كتب - كتب - يكتبان، أحسن - حسنى - حسنيات

6) Классик тилда мавжуд бўлган айрим сўзлар қўлланилмайди.

Ҳозирги замон араб жамияти замонавий араб тилини ривож-лантириш, бойитиш, ҳозирги замон сиёсий вазиятига жавоб беришга интилади. Замонавий араб тили лексик, стилистик ва синтактик модернизациясига (янгилашга) муҳтож ва айниқса, илмий техник терминлар ва янги сўзлар билан бойиши керак. Бу айтиш бир мамлакат учун эмас, балки ҳар бир араб мамлакатлари учун керакли вазифадир.

Араб тилининг бойлиги, ривожланишдаги замонавийлиги мамлакатнинг ривожланиши билан чамбарчас боғлиқдир.

Ҳозирги замон араб тилшунослиги олдидаги долзарб муаммолар:

- 1) Араб тилини назарий ва амалий жиҳатдан эгаллаш;
- 2) Араб тили тузилишининг ўзига хос хусусиятларини баҳолаш;
- 3) Арабшуносликка оид тадқиқотларни белгилаш;
- 4) Шарқ тилшунослигининг йўналишини аниқлашдан иборатдир.

Ҳозирги кунда мамлакатларда замонавий араб тили, лаҳ-жалар фақатгина оғзаки нутқда фойдаланилмасдан, балки радио эшиттиришларида, театр, кинода ва адабиётда ўз ўрнини топ-моқда. Биз фақат халқ оғзаки ижодининг энг бой меросини лаҳ-жалар орқали билиб оламиз. Миср, Сурия, Ироқ диалектларида ёзилган кўпгина асарларни учратишимиз мумкин, адабий асарлардаги сўзлашув кўпинча лаҳжаларда ёзилади. Баъзи бир ёзувчилар ўз

асарларини ҳам адабий тилда, ҳам диалектда ёза-дилар. Масалан, Миср ёзувчиси Махмуд Теймурнинг асарлари икки тилда, яъни адабий тилда ва Миср лаҳжасида ёзилган³⁵[35].

Мисрда лаҳжада ёзилган шеърят Миср адабиётининг салмоқли ўрнини эгаллайди. Нагиб Сурур, Абдурахмон Ануди, Салаҳ Гаҳин каби шоирлар лаҳжада ёзилган шеърлари билан кенг оммага танилган.

Араб давлатларида истеъмолда бўлган араб тилининг қайси қайси соҳаларда ишлатилишини биз қуйидаги жадвалда яққол кўришимиз мумкин³⁶[36].

Араб тилининг ишлатилиши	Миср	Судан	Кувайт	Тунис	Жазоир
Муомала тили - ерлик аҳолининг	КСТ ва Л	КСТ ва Л	КСТ ва Л	КСТ ва Л	КСТ ва Л
Мамлакатда ерлик аҳолининг бошқа давлат кишиси билан муомала тили	КСТ	КСТ	КСТ	КСТ	КСТ
Араб давлатлараро ва халқаро муомала тили, расмий тил	ЗАТ	ЗАТ	ЗАТ	ЗАТ	ЗАТ
Бошланғич мактабларда	КСТ	КСТ-Л	КСТ	КСТ-Л	КСТ-ЗАТ
Ўрта мактабларда	ЗАТ	ЗАТ	ЗАТ	ЗАТ	ЗАТ
Олий ўқув юртларида	ЗАТ, анг. фран.	анг.	ЗАТ - анг	ЗАТ - фран.	ЗАТ - фран.

³⁵[35] Шарбатов Г.Ш. Современный арабский язык. –М., -1961. –С.11.

³⁶[36] Шагаль В.Э. Языковой аспект национальных процессов в арабских странах. –М., -1987. –С.86.

Дин тили	КАТ. ЗАТ	КАТ- ЗАТ	КАТ	КАТ	КАТ
Матбуот тили	ЗАТ - анг. фран.	ЗАТ- КАТ	ЗАТ	ЗАТ - фран.	ЗАТ - фран.
Радио, телевидение тили	ЗАТ- КСТ	ЗАТ- КСТ	ЗАТ	ЗАТ - итал. фран.	ЗАТ
Армия, полиция тили	КСТ	КСТ	КСТ	КСТ	КСТ

- ЗАТ – замонавий араб тил
- КСТ – кундалик сўзлашув тили
- КАТ – Классик араб тили
- Л – лаҳжалар

Замонавий араб адабий тилининг муаммолари

Ҳозирги кунда ер юзида уч мингдан зиёд тиллар мавжуд бўлиб, уларнинг энг кенг тарқалганлари ва йириклари атиги ўн бештадир. Шу тиллар ичида араб тили ҳам ўзига хос мавқега эга.

Араб тили ҳам бошқа тиллар каби ўзининг узоқ тарихига эгадир. Араб тили ер юзидаги тилларнинг хом-сом тиллар оиласига мансубдир.

Икки минг йилдан бери ривожланиб келаётган бу тил ҳо-зирда ҳам ривожланишда давом этмоқда. Араб тили ер юзидаги йигирма иккита давлатнинг расмий давлат тили ҳисобланади.

Географ олимларнинг фикрича, араб тилида 250 млн.дан ортиқ киши гаплашар экан. (1990 йил маълумотига кўра).

Ундан ташқари, бу тил бутун ер юзидаги мусулмонлар учун муқаддас ва азиз бўлган «Қуръони Карим» ва «Ҳадиси Шариф» ёзилган тилдир.

Араб тилини биз жаҳон тили деб атасак ҳам хато қилмаймиз. Чунки жаҳондаги ўн беш йирик тилнинг биттаси араб тилидир. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти кенгашларида иш юритиш учун қўлланиладиган етти тилнинг биттаси араб тилидир. Араб тили ҳақида БМТнинг собиқ раҳбари Бутрос Ёлий шундай деган:

«Араб тили шундай бир тилки, биз бу тилсиз шарқ мадания-тининг ўтмишини ва шарқ халқларининг урф-одатларини ҳеч қачон ва ҳеч қайси тил воситасида ўргана олмаймиз».

«1970-80 йилларда араб мамлакатларида «араблаштириш» ҳаракати авж олди», - деб ёзади ас-Саййоди³⁷[37]. Бу араб давлат-ларида араб тилини қайтадан кўриб чиқиш ва араб филолог олимларини қийнаб келаётган саволларга жавоб қайтариш ҳаракатидир.

«Бу ҳаракатнинг асосий ғояси бир миллатга мансуб бўлган тарихи, тили, маданияти, қизиқиши ҳомоханг бўлган барча арабларнинг бирлашишидан иборат шиорни ўз олдига қўйган араб миллатчилиги ҳисобланади»³⁸[38]. Араблаштириш мақсади араб адабий тилида бунёд этилган араб маданиятини ривожлантирган ҳолда барча араб мамлакатларидаги арабларни ўзаро яқинлаш-тириб, бир миллат ҳолига келтиришдан иборат. Бу ҳолни, айниқса, Мисрда, Жазоирда, Тунисда, Яманда, Марокашда яқ-қол кўриш мумкин. Шу йилларда чоп этилган газета ва жур-наллардаги мақола ва фелъетонлар фикримизга далил бўла олади. 1980-85 йилларда тил ва бирлашиш сиёсати остида МАРнинг ҳокимияти тепасига марҳум президент Анвар Саадат ва унинг тарафдорлари келди. У президентлиги мобайнида араб мамлакатлари бирлашиши йўлида тинимсиз кураш олиб борди ва Миср билан Сурияни бирлаштиришга муваффақ бўлди. Лекин бу иттифоқ узокқа чўзилмади. Анвар Саадатнинг шиори ва унинг тарафдорларининг бирдан-бир орзуси қуйидагича эди: «Кўп йиллар мобайнида чет элга қарамлик ва арабларнинг бўлиниб кетиши туфайли юзага келган тилнинг тарқоқлиги ва миллий бахтсизлик ҳақида, шунингдек, мустақил ривожланиш йўлига ўтган араб халқининг тарихдаги ва бугунги кундаги аҳамияти, ўрни ҳақида гапиришга ҳар бир араб давлатининг араб миллатига мансуб бўлган фуқароси давлат томонидан қонуний ҳуқуқ олиши керак». Хуллас, Анвар Саадат президентлик қилган даврда ҳозирги кунда бўлиниб кетаётган араб мамлакатларини бирлаштириш ва яна араб адабий тилини сақлаб қолишдаги уринишлар кучайди.

Араблаштириш тенденцияси араб маданиятининг ўзига хослиги ва чуқур тарихий анъанага эга эканлигини кўрсатишдан иборатдир. Шунингдек, араблаштиришдан мақсад ғарб мада-нияти ва тилларининг ўзаро зўрлаб киритилиши, яъни инглизча, французча, немисча ва бошқа европа тилларидан атамалар киритилиши натижасида араб тили структурасининг бузили-шига қарши фақат араб тили ва маданиятининг ўзлигини ва миллийлигини сақлаб қолишдан иборатдир. Масалан, Хитой давлати ўз она тилини уч минг йилдан бери ҳеч бир тилдан (на инглизчадан, на

37[37] الصيادى، محمد المنجى. التعريب فى الوطن العربي، بيروت، ١٩٨٢، ص. ٣٧-٣٨

38[38] Шагаль В.Э. Языковой аспект национальных процессов в арабских странах. –М., -1987. –С.178-179.

французчадан) қабул қилмай, ўзлигича ва қадимийлигича сақлаб келмоқда. Агар хитой тили бирорта сўзга, атамага муҳтож бўлса, дарров хитой филологлари бу муаммони ҳал қилишга уринадилар ва ечимини топмагунча изланишда бўладилар. Нега энди бу сиёсатни араб давлатлари эплай олмайдилар? Араб тили ҳам жуда бой тил. Агар бирорта неологизмга эҳтиёж бўлса, араб тилининг ичидан дарров янги атама ўйлаб топиш мумкин. Аллоҳга шукроналар бўлсинки, ҳозирги кунга келиб, мана шу муаммо араб филологлари томо-нидан ҳал этилмоқда. Тилшунослик нуқтаи назардан қараганда араб адабий тилини на фақат тиклаш, тозалаш, балки, ёзма ва оғзаки услубда ҳам ишлатиладиган восита сифатида қўллаш ҳақиқий тил сиёсати бўлса керак.

1972 йил декабрь ойида Шимолий Яманнинг пойтахти Сана шаҳрида ўтказилган «Бутун араб давлатлари маориф вазирлари анжумани»да қуйидаги резолюция қабул қилинди: «Араб адабий тили араб халқининг фикр ва хоҳишлари ифода этиладиган тил бўлиши ҳамда таълим учун восита сифатида зарур ва ишлатилиши керак». «Араблаштириш сиёсатини фақат шу тил сиёсати орқалигина муваффақиятли амалга ошириш мумкин»^{39[39]}, деган таклиф барча араб давлатлари томонидан маъқулланди. Муҳокама жараёнида тил танлаш муаммоси катта аҳамитга эга бўлган сиёсий статусга айланди. Шунда улар араб адабий тилини лаҳжа ва шевалардан афзал кўрдилар. Араб халқининг маданияти ва таълим тизимига бир назар ташласак, уларнинг ўз тилларига бўлган эътиқодлари ортиб бораётганининг гувоҳи бўламиз. Ҳозирда араб давлатларининг айримларида чет эллик кишиларга «Араб тилини ўрганишлари учун» мажбурий курслар ташкил этилганини учратиш мумкин. Бундан ташқари араб тили Қуръони Карим тили бўлгани учун фақат араб давлатлари доирасидагина эмас, балки мусулмон давлатлари учун ҳам аҳамиятлидир. Маълумки, Қуръон тиловат қилинаётганда унинг мусиқага монанд оханги ҳамда ўзига хос жилоси мавжудлиги намоён бўлади. Араб бўлмаган мусулмон халқларининг Қуръон тиловат қилаётганларида уларнинг нутқ органлари бу тилга тўлиқ мослашмаганлиги сабабли унинг охангига маълум маънода путур етиши мумкин. Араблаштиришнинг асосий вазифаларидан бирини бошқа халқлар учун шу тилдаги охангни сақлаб қолиш масаласи ташкил этади.

Араблаштиришни амалга оширишда икки хил йўналиш бор.

1. Анъанавийлик. Анъанавийлик тарафдорлари араблаштириш орқали қадимда тараққий этган иқтисод ва маданиятни тиклаб, ўша асосида жамиятни ривожлантиришни ёқлай-дилар, яъни классик араб тилига содиқ қолиш мусулмон анъаналарига содиқлик ва араб адабий тилига хос барча анъаналарнинг йўлбошчиси бўлиши керак, деган фикрни ёқлайдилар.

^{39[39]} Шагаль В.Э. Языковой аспект национальных процессов в арабских странах. –М., -1987. –С.178.

2. Замонавийлик. Замонавийлик тарафдорлари эса ғарб йўлини танлаб, француз ва инглиз тилларига катта аҳамият берган ҳолда араб давлатларининг ғарб маданияти асосида ривож-ланишини маъқуллайдилар. Бу фикрдагилар, асосан, Марокаш, Тунис, Мавритания ва Мисрда кўпдир. Лекин давлат раҳбарлари уларнинг бу фикрларига қаршидирлар.

Араб мамлакатларидаги бундай муаммоларни ўрганиш маркази 1979-1983 йилларда ўтказган кўп сонли симпозиум-ларда араблаштириш ва араб адабий тили ҳақида турли хил фикрлар айтилди. Қуйидаги масалалар бўйича ишлар кўриб чиқилди: 1. «Араб бирлашиш муаммосида маорифнинг роли». 2. «Араб миллатчилиги, фикрлар ва амалиёт». 3. «Араб бирла-шишидаги тилнинг ва адабиётнинг роли».

Бизнинг фикримизча, бу икки йўналиш маълум маънода ўз афзалликларига эга. Араблаштириш жараёнида уларни бир-бирига ҳамжиҳат, уйғунлашган ҳолда олиб борилса мақсадга мувофиқдир.

Доктор Эҳсон Аббос «Замонавий миллий маданиятдаги анъана» мақоласида араблаштириш сиёсатини юқорида эслатиб ўтганимиздек, лингвистик нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда шундай таърифлайди: «Араблаштиришга араб тилининг мулоқот жараёнидаги бир восита сифатида эътироф этилгани каби қараб бўлмайди. Араблаштариш - бу адабий тилнинг ўзаро мулоқот воситаси, чет тиллардаги илмий техникавий атама-ларнинг араб тилида миллий атамалар асосида яратилиши бўлибгина қолмай, балки яна бошқа хусусиятларни ўзида му-жассам этади. Араблаштириш бу араб тилида фикрлашга ундайдиган ҳаракат ҳамдир»^{40[40]}.

Шундай қилиб, араб мамлакатларида араблаштириш дастури-ни қуйидаги муаммоларни ечиш билан амалга ошириш мумкин:

- 1) чет тилини мулоқотдан чиқариш ва уни араб тили билан алмаштириш;
- 2) араб адабий тилини мулоқот воситасида ҳозирги вақтда халқ оғзаки тили қўлланилаётган жойларга киритиш, адабий тилнинг фақат ёзма равишда қўлланишини эмас, балки оғзаки мулоқотда ҳам ишлатилишини ҳам таъминлаш;
- 3) таълим тизимида бошланғич мактаблардан то олий ўқув юртигача ўқитишни чет тилидан араб тилига ўтказиш;
- 4) фан, техника ва маданиятда янги тушунчаларни англатиш учун миллий атамалар ишлаб чиқиш;

- 5) бутун араблар миқёсида атамашуносликни бирлаштириш;
- 6) таълим тизимининг барча соҳаларини араблаштириш ва исломлаштириш;
- 7) араб давлатларида яшайдиган бошқа миллат вакилларини араб тилида сўзлашишга ўргатиш⁴¹[41].

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтганда, араблаштириш сиёсати кенг қамровли тушунча бўлиб, ўзининг дастурларини ишлаб чиққан, асосан, араб давлатларида тарқалиб, авж олаётган сиёсий, маънавий ҳаракатдир. Бу ҳаракат на фақат арабшунос-тилшунос, балки бутун дунёдаги кўпчилик олимлар, сиёсатшунослар диққат марказидадир.

⁴¹[41] Шагаль В.Э. Языковой аспект национальных процессов в арабских странах. –М., -1987. –С.182.

Тест топшириқлари:

1. Араб давлатларида қайси тил давлат тили ҳисобланади?
 - А. Классик араб тили.
 - В. Кундалик араб тили
 - В. Лахжалар.
 - Г. Замонавий араб тили
2. Замонавий араб тили қачон пайдо бўлган.
 - А. 20 аср бошларида.
 - В. 18 аср охирида.
 - С. 19 асрнинг иккинчи ярмида.
 - Д. 20 аср охирида.
3. Қуръони Карим араб тилининг истемолда мавжуд бўлган қайси шаклида ёзилган?
 - А. Лахжа шаклида.
 - В. Классик араб тилида.
 - С. Кундалик сўзлашув тилида.
 - Д. Замонавий араб тилида.
4. "اللغة الوسطى" ёки "عربيات المثقفين" деб аталувчи тилни кўрсатинг.
 - А. Замонавий араб тили.
 - В. Лахжалар.
 - С. Классик араб тили.
 - Д. Кундалик сўзлашув тили.
5. Араб давлатларидаги тилнинг типологик ўхшашлигини кўрсатиб ўтган олим ким?

А. И.Фюк.

В. В.Э Шагаль

С. Д. Коэн.

Д. Аҳмад Шавқий

6. "Араблаштириш" ҳаракати нечанчи йилларда авж олди.

А. 1990 йилларда

В. 1970-1980 йилларда.

С. 1995 йилларда.

Д. 1985 йилларда

7. МАР нинг қайси президенти ҳукмронлик қилган йилларда араб мамлакатларининг бирлашиш сиёсати йўлида кураш олиб борилди?

А. Анвар Саадат.

В. Хусни Муборак.

С. Жамол Абду-н-Носир

Д. Тўғри жавоб йўқ.

8. "Араблаштириш"ни амалга оширишдаги йўналишларини кўрсатинг.

А. Анъанавийлик.

В. Бадийлик ва замонавийлик.

С. Замонавийлик ва қадимийлик.

Д. Анъанавийлик ва замонавийлик.

9. "Замонавийлик - миллий маданиятдаги анъана" деб аталувчи мақола кимнинг қаламига мансуб?

А. Эҳсон Аббос.

В. Аҳмад Шавқий.

С. Ҳофиз Иброҳим

Д. Бутрус Ғолий

10. "Араб тили шундай бир тилки, биз у тилсиз шарқ маданиятини, ўтмишини ва шарқ халқларининг урф-одатларини ҳеч қачон ва ҳеч қайси тил воситасида ўргана олмаймиз". Ушбу фикрни ким айтган?

А. Бутрус Ғолий.

В. Аҳмад Шавқий.

С. Эҳсон Аббос.

Д. Ҳофиз Иброҳим

Мустақил иш мавзуси:

Араб мамлакатларида тил ҳолати. Миср, Қувайт, Жазоир ва бошқа араб давлатлари мисолида.

V боб

Ўзбекистон арабшунослари

Ўз-‘зини эл ишига ба’ишлаган, инсон тарбиясига
жон тиккан олижаноб ‘итувчиларни, м’ятабар
муаллимларни бундан буён дам бошимизга к’тарамиз.

Ислом Каримов

Маълумки, эрамизнинг ўрталарида Хоразм, Бухоро, Марв, Самарқанд шаҳарлари йирик билим ва маърифат ўчоқлари бўлган. Ўрта Осиёда араб тили илмий тил ҳисобланган ва барча мактаб, мадрасаларда ўқитилган. Ўрта Осиёлик йирик олимлар араб тили ва маданиятининг ривожланишида ўзларининг катта ҳиссаларини қўшганлар. Дунёга машҳур математик Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, астроном Аҳмад Фарғоний, йирик файласуф Абу Наср Фаробий, энциклопедист олимлар Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, тилшунос олим Маҳмуд Кошғарий, хоразмлик буюк филолог Маҳмуд Замахшарий каби олимлар ўзларининг ўлмас асарлари билан араб фанини юқори босқичга кўтардилар.

Ҳозирда ҳам мазкур алломаларнинг илмий фаолиятларини давом эттираётган маърифатпарвар инсонлар бор. Икки-уч йўналиш бўйича ижод қилаётган арабшунос олимлар араб тили ва адабиётини тадқиқ этишда, арабийзабон асарларни нашр этишда ўзларининг салмоқли ҳиссаларини қўшдилар. Шундай олимлар жумласидан бўлмиш Убайдулло Каримов (т.й. 1920), Эшонхўжа Муҳаммадхўжаев (1872-1953), Содик Мирзаев (1885-1961), Саидазиз Ғаниев (1882-1960), А. Салье (1899-1961), Юнус Хакимжонов (т.й. 1893), Боқи Зоҳидович Холидов (1905-1968) ва Ҳамидулла Ҳикматуллаев (т.й. 1929) илмий фаолиятларини арабшунослик фанининг улкан ютуқлари деб аташимиз мумкин.

Кейинги йилларда Ўзбекистонда арабшунослик фанининг ривожига улкан ҳиссани қўшаётган устозларимиздан Н. Иброҳи-мов, А.Хасанов, Т.Мухторов, Р.Ходжаева, И.Абдуллаев, А.Ири-сов, М. Акбарова, А. Абдужаббаров, Н.Г. Фатеева, Ў.З. Қориев, З.М. Исмоилов, О. Мусаев каби олимларимизнинг фаолияти ибрат оладиган даражададир.

Убайдулла Каримовнинг ҳаёти ва ижоди

Убайдулла Исроилович Каримов шарқшунос олим, доришу-нослик фанларининг тадқиқотчиси, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Беруний номидаги Давлат мукофоти соҳибидир.

1920 йил 1 апрелда Тошкент шаҳрида туғилди. У. Каримов 1941 йилда Ўрта Осиё индустриал кимё технологияси институтида инженер - технолог ихтисослиги бўйича битириб, 1942-1944 йилларда шу факультетда ёрдамчи ўқитувчи бўлиб қолди. 1944 йилда Ўрта Осиё давлат университетининг шарқ филологияси куллийетига ўқишга кириб, 1949 йилда унинг эрон - афғон бўлимини тугатди.

У. Каримов 1941 йилда урушга кетиб, 1942 йилда ярадор бўлиб қайтади. 1949-1951 йилларда Ўзбекистон Фанлар Академияси шарқшунослик институтининг аспирантурасида тахсил кўради. Айни пайтда, 1949-1951 йилларда университетнинг шарқ факультетида форс тилидан дарс беради.

У. Каримов 1952 йилдан Ўзбекистон ФА, Абу Райҳон Бери-ний номидаги шарқшунослик институтида аввал кичик илмий ходим, сўнг катта илмий ходим лавозимларида ишлади. 1959-1975 йилларда шу институтнинг шарқ кўлёмаларини тавсифлаш ва каталоглаштириш бўлимига мудирлик қилди. 1976-88 йилларда шарқ ёзма ёдгорликларини ўрганиш ва нашр қилиш бўлимини бошқаради. 1988-99 йилларда институтнинг етакчи илмий ходими, сўнг вафотигача бош илмий ходими лавозимида ишлаб келди.

У. Каримовнинг асосий илмий фаолияти шарқдаги кимё, доришунослик, табобат илмларининг тарихи каби соҳаларини ўрганишга қаратилган. Шу билан бирга унинг араб бадиий адабиёти бўйича ҳам анчагина ишлари бор.

1953 йилда У. Каримов шарқнинг буюк табиби ва кимёгари Абу Бакр ар-Розийнинг фанга номаълум бўлган «Китоб сиррул - асрор» асари бўйича «Неизвестное сочинение Абу Бакра ар-Рози «Книга тайны тайн» в свете других его трудов по химии» мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлади ва 1957 йилда уни монография ҳолида нашр этди.

Олим Абу Али ибн Сино илмий меъросининг асосий тадқиқотчиси ва таржимонларидан бири эди. Унинг фаол иштирокида 1953-61 йиллар «Тиб қонунлари»нинг барча беш китоби тўла ҳолда рус ва ўзбек тилларига таржима қилиниб, илмий изоҳи билан нашр этилди. Бу хайрли ишда русча таржиманинг 52 босма табоғи, ўзбекча таржиманинг 33 босма табоғи У. Каримов қаламига мансуб, яна 280 босма табокдан иборат бўлган ўзбекча таржимага муҳаррирлик ҳам қилган. 1980-1982 йилларда чоп этилган «Тиб қонунлари»нинг икки тиллик тўлиқ нашри ҳам У. Каримов раҳбарлигида амалга оширилган.

У. Каримов 80-йилларда З. Бобохонов билан ҳамкорликда ибн Синонинг гигиенага оид рисоласини рус тилида, 1987 йилда Х. Ҳикматуллаев билан бирга ибн Синонинг иккинчи рисо-ласини ўз ичига олган, «Тиббий рисо-лалар» номли китобини ўзбек тилида чоп этди.

1972 йилда У. Каримов «Китоби ас-Сайдана (Фармокогно-зия) Беруний» мавзуида докторлик диссертациясини ҳимоя қилади. Бу тадқиқот 1973 йилда рус тилида Берунийнинг танланган асарларининг IV томи сифатида нашр этилди. У.Каримов Абу Райхон Беруний номидаги давлат мукофотиغا сазовор бўлди. Олим 1974 йилда Ўзбекистон ФАнинг мухбир аъзоси этиб сайланди; 1980 йилда унга «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» унвони берилди.

У. Каримов йирик илмий асарлари билан дунёга танилган олимдир. Унинг бир қанча китоблари чет элларда хорижий тилларда ҳам нашр этилган. Олим кўпгини халқаро симпозиум ва анжуманларда қатнашган. Унинг йирик асарлари 40 га яқин бўлиб, улардан 12 таси монографик характерга эга. Булардан ташқари У.Каримов фан тарихи, шарқ халқлари тарихи, шарқ адабиёти ва филологияси бўйича ёзилган Йигирмадан ортиқ илмий ишларга масъул муҳаррирлик қилган. Унинг раҳбарлиги-да 4 та номзодлик ва 1 докторлик диссертацияси ёқланди.

1993 йил У. Каримов гуманитар фанлар соҳасидаги хизмат-лари учун биринчи бўлиб Бобур номи олтин медал билан муко-фотланган. Олим 1995 йил июнь ойида Ўзбекистон Республи-каси Фанлар Академиясига ҳақиқий номзод этиб сайланди.

Умрининг охириги йилларида. У. Каримов Берунийнинг «Китоб ас-сайдана фи-т-тиб» асарини ўзбекчага таржима қилиб нашрга тайёрлаган эди.

Боқи Зоҳидович Холидов

Б.З. Холидов Ўзбекистонда шарқшунослик фанининг ривож-ланишига, айниқса, шарқшунос мутахассислар тайёрлаш бори-шида катта ҳисса қўшган олим. У. 1905 йил Татаристоннинг Бува шаҳрига яқин бўлган Камзо қишлоғида деҳқон оиласида туғилди. Дастлабки таълимни қишлоқ мадрасасида олди. У ерда араб тили ва адабиётини ўрганди ва айни замонда махсус рус мактабига қатнаб, рус тилини ўрганади, сўнгра ўқитувчилик қилди. Кейинчалик Ашхабодда «Шўролар Туркманистони» газе-тасида ходим, таржимон, бўлим бошлиғи бўлиб ишлади. У бир қанча олимлардан шарқ халқларининг тиллари ва адабиётини ўрганди. У К. Шамун, А. Умарий ва Ализода каби олимлардан араб тилининг грамматикаси, араб адабиёти назариясини, араб поэзиясини, аруз илмини, форс тили ва адабиётини, озарбайжон ва туркман тили ва адабиётини ўрганди. 1935 йил Қозон универ-ситетининг физика-математика факультетига ўқишга кирди. Ўқишни тугатгандан сўнг, Тошкентга йўлланма олади ва 1941 йил бошига келиб кичик илмий ходим бўлиб ишлайди. Ўзбекис-тон Фанлар академиясининг тил ва адабиёт институтида ва тарих институтида астрономия билан шуғулланади. Лекин кўп ўтмай уруш бошланади. Урушда зобитлик ва таржимонлик қилади.

1947 йилдан бошлаб, Б.З. Холидов Ўрта Осиё давлат Уни-верситетининг шарқ куллийетида ишлайди. Бу ерда мударрис, доцент, эрон-афғон кафедраси мудири, 1957 йилдан то умри-нинг охиригача араб филологияси кафедрасида мудир бўлиб ишлайди. У математик, ихтисоси - астрономия, пушту тилидан фан номзоди, араб тилидан дарслик китобини яратган устоз ҳисобланади.

Олим ватандошимиз М. Замахшарий асарларини ҳам ўрга-ниб бизга таништирди. У ўз ишини 50 дан ортиқ асар ёзган Замахшарий меросининг таснифидан бошлайди. Ҳар бир асар илмнинг қайси соҳасига тааллуқли эканлигини ва ўша соҳани қанчалик қамраб олишини аниқлайди. Шундан сўнг Б.З.Холи-дов М.Замахшарийнинг машҳур асари «مقدمة الادب» ни тадқиқ қила бошлайди. Олим бу лексикографик асар ҳақида айрим илмий фикрлар айтишга улгурди. 1968 йил устозимиз боқий дунёга рихлат қиладилар. Бирок уларнинг шогирдлари шу соҳада ишни давом эттирмоқдалар.

Б.З. Холидовнинг этимология соҳасидаги ишлари ҳам диқ-қатга сазовордир. Унинг баъзи сўзларнинг этимологиясига доир тадқиқоти юксак даражадаги илмий асар ҳисобланади. Бу ишни ёзишда илмий олим сомий (оромий, финикий, ифрит, араб), тур-кий, (ўзбек, татар, қозок, уйғур), эроний (дарий, пушту, пахлавий) ва европа тилларида материаллардан фойдаланган.

Унинг йирик асари бўлмиш «Араб тили асослари» дарслиги бир неча марта нашр қилинди. Бу дарслик Ўзбекистон арабшу-носларининг бир нечта авлодини тарбиялаб етиштиришда ёрдам берган.

Неъматилла Иброҳимовнинг ҳаёти ва ижоди

Неъматилла Иброҳимов таниқли арабшунос - манбашунос олим, филология фанлар доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг академиги.

1945 йил 8 августда Марғилон шаҳрида туғилган. Ўрта мак-табни 1962 йилда тугатиб, Марғилон шаҳар босмахонасида ишлади. 1965 йилда Тошкент Давлат Университети шарқ фа-культетига ўқишга кириб, 1970 йилда унинг араб филологияси бўлимини тугатди ва шу йилдан араб филологияси кафедрасида ўқитувчи лавозимида ишлай бошлади.

Н. Иброҳимов Москвада ФА Шарқшунослик институти ас-пирантурасини битириб, 1975 йилда «Путешествие Ибн Баттуты - источник по истории Средней Азии» мавзуида номзодлик дис-сертациясини ёқлади. Сўнгра Тошкентга қайтиб, араб филоло-гияси кафедрасида педогоглик фаолиятини давом эттирди. ТошДУ шарқ факултетида ўқитувчи, катта ўқитувчи ва 1979

йил-да доцент лавозимида ишлаб, араб тили, ўрта аср араб адабиёти, ислом тарихи каби фанлар ва махсус курслардан дарс берди.

1980 йилдан бошлаб, Н. Иброҳимов араб филологияси кафедрасининг мудир, 1989 йили шарқ факультетининг декани, 1991 йилдан ҳозирга қадар Тошкент Давлат Шарқшу-нослик институтининг ректори вазифаларида хизмат келиб келмоқда. У Ўзбекистон Олий мажлисининг депутатидир.

Н. Иброҳимов 1984 йилда Москва шарқшунослик институти Илмий кенгашида «Арабский народный роман» (проблемы жанрообразования и стиля)» мавзуида докторлик диссертация-сини ёклади ва филология фанлари доктори илмий даражасини олди. 1985 йилда унга профессорлик илмий унвони берилди.

Н. Иброҳимов Марказий Осиё тарихи ва маданияти, шарқ адабиётшунослиги ва тилшунослиги, манбашунослик, шарқ тил-ларини ўқитиш масалаларига оид нашр этилган 150 дан ортиқ китоблар, монографиялар ва илмий мақолалар муаллифидир.

Олимнинг арабийзабон ёдгорликларни тадқиқ қилиш асосида яратилган «Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саё-ҳати», «Араб халқлари романи», «Ўрта Осиё халқ адабиёти», унинг умумий таҳрири остида тайёрланган тўрт жилдлик «Ҳадис» ва бошқа бир қанча китоблари ўзбек, рус, араб, тилларида нашр этилган.

Н. Иброҳимовнинг Ўзбекистонда илк бор чоп этилаётган 47 босма табоқли «Арабча-ўзбекча луғати» Қомуслар бош таҳри-рияида нашрга тайёрланмоқда.

1988 йилда Н. Иброҳимов «Арабийзабон маданий ёдгорлик-ларни ўрганиш» илмий гуруҳини ташкил қилиб, ўз атрофига ёш тадқиқотчиларни тўплади. Ўзига хос илмий мактаб тусини ол-ган бу гуруҳ ўрта аср адабиётини араб тилида ижод этган уламо-ларнинг қўлёзма асарларини тадқиқ этиш, ҳамда амалга оши-рилган илмий изланишлар натижасида нашр этишда жиддий муваффақиятларга эришди.

Олим шарқшунос, жумладан, арабшунос мутахассисларни тайёрлаш, уларни чет мамлакатларга юбориб ўқитиш, инсти-тутда таълим тарбия ишларини олий даражага кўтариш бораси-да тинмай меҳнат қилмоқда. Унинг раҳбарлигида 10 дан зиёд фан доктори ва фан номзоди етишиб чикди. Ҳозирда у бир неча тадқиқотчининг докторлик ва номзодлик диссертациясига раҳ-барлик қилмоқда. У институт қошида ташкил қилинган фило-логия фанлари бўйича докторлик илмий даражаларини беришга ихтисослашган илмий кенгашнинг раиси сифатида ҳам фаоллик кўрсатиб келмоқда.

Н. Иброҳимов шарқшунослик фани ривожига қўшган сал-моқли ҳиссаси учун Бутуниттифоқ шарқшунослар ассоциация-сининг 1990 йил дипломи билан мукофотланди.

Н. Иброҳимов дунёдаги энг қадимий дорулфунлардан бири - Сеул шаҳрининг Сен Кюн Кван университети фахрий доктори унвонига сазовор бўлган. 1994 йилда эса унга Япония Фукусима префектурасининг Ўзбекистондаги фахрий элчиси унвони берилди.

Олим охирги йилларда АҚШ, Япония, Жанубий Корея, Миср, Жазоир, Сурия, Қувайт, Катар, Бирлашган Араб Амир-лиги, Уммон каби хорижий мамалакатларда хизмат сафарида бўлди. У Мисрдаги Қоҳира, Ал-Азхар, Айн Шамс университет-ларида, Қувайт университети ва Форс кўрфазидаги қатор бошқа ўқув ва илмий марказларида ўзбек фаниинг ютуқлари ва мада-ний меъроси ҳақида маърузалар қилиб, қатор хорижий универ-ситетлар билан таълим соҳасида шартномалар тузиб қайтди.

Н. Иброҳимов 1995 йил Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига депутат этиб сайланган.

1998 йил Н. Иброҳимов ва М. Юсупов «Араб тили грамма-тикаси» дарслигини ёзишди. Дарслик 1999 йили жумҳурия-тимизда энг яхши дарслик сифатида баҳоланди.

Рус арабшунос олимлари

XVIII -XIX аср охирлари XX аср бошларида мустақил мактаб сифатида шаклланган рус арабшунослиги ўз орасида бутун дунё арабшунослари томонидан тан олинган олимлар ва педогоглар авлодини етиштириб чиқарди.

Биз рус олимларидан А.В. Болдирев (1780-1842), Х.Д. Френа (1782- 1851), Б.А. Дарка (1805-1881), В.Ф. Гиргах (1835-1887), В.Р. Розен (1849-1908) сингари машхур арабшуносларни эсласак арзийди.

Шундай арабшунос - филолог олимлардан бири Болдирев ва унинг шогирдларининг Москвадаги фаолиятига тўхталсак, Москва университети 1811 йилда рус профессори А.В. Болдирев шарқ тилларини ўқитишни бошлаган ягона билим даргоҳи эди. Болдиревнинг бу тилларга қизиқиши университетни тугатган йилда (1806) аён бўлган эди. Унинг тарбиячиси М.Н. Муравьев ўша пайтдаёқ унга шарқ тилларини ўргатиш учун Гаттегенга жўнатиш нияти борлигини ёзган эди. Чет элга жўнатилган Болдирев Геманияда А.Г. Эйхорн (1752-1827) ҳузурида сомий-шунослик ва адабиётшуносликнинг жиддий мактабини ўтади ва бир неча йил мобайнида Парижда Сильвестр де Саси (1758-1838) дан мусулмон шарқи тилларини ўрганди. Устозларидан биринчисининг таъсирида у 1898 йилдаёқ Гаттегенга В.Жонс-нинг (1746-1797) инглизча асари асосида ўзининг илк текстоло-гик

иши, икки муаллақ, матнини нашр эттирди. Болдирев ярат-ган биринчи кўлланма ўша пайтдаги фан ютуғи, деб эътироф этилди ва унинг ҳар иккала нашри (1827, 1836) ҳам ҳеч му-болаға қилмай айтганда, бутун Россия бўйлаб тарқалди. Унинг ўз ўқитувчиси Сильвестр де Саси нинг пухта ишланган тўпла-мига асосланган грамматикаси - ғоят сиқик, лекин ўз даврига нисбатан олганда қониқарли эди. Бу кўлланма Навроцкийнинг (1867) кенг кўламли «Тажрибалари» чиққунга қадар ўзининг ўқув аҳамиятини сақлаб қолди. Ёш тадқиқотчи томонидан яра-тилган «Араб хрестоматияси» янада катта аҳамиятга эга бўлди ва икки марта (1827, 1832) нашр қилинди. Охириги нашрида бу асар тил ўрганишни бошловчилар учун қулай бўлган луғат билан тўлдирилди. Болдиревнинг «Араб хрестоматияси»нинг аҳамияти фан тарихида ниҳоятда каттадир, Китобга кўплаб майда ҳикоялар ва ривоятлар киритилганлиги таржималар учун жуда катта қулайлик туғдирди ва рус тилига ўгирилган ҳолда шу асарлар Болдиревнинг ўзи ва шогирдлари томонидан ўша пайтдаги турли нашриётларда, асосан, Москва журналлари ва альманахларида бетма-бет чоп этилиб турди, Болдиревни арабшу-нос сифатида қизиқтириб келган жоҳилия шеъриятидан «Муаллақа»ларнинг тўлиқ матни ва таржимаси 1832 йилда иккита китоб бўлиб нашр этилди. 1829 йилда Москвада чоп этилган Куръон парчаларининг нашри Болдиревга тегишлидир.

В.Р. Розен шарқ тиллари факультети талабалари сафига 1866 йилда 17 ёшда кўшилди. Университетда одат бўлиб қолган шарқшунослик анъаналарига мувофиқ Д.А. Хвальсондан яҳудий тили бўйича таҳсил олган ҳолда, араб ва форс тилларига бирдай эътибор қаратган эди. «Шоҳнома»га бағишланган мавзудаги иншоси учун олтин медаль билан тақдирланган Розен бутун умри давомида чуқур билимли эроншунос ва арабшунос бўлиб қолди. В.Р. Розен ўз тадқиқотларининг асосий қисмини Шарқий Европа билан боғлиқ араб манбалари сари йўналтирди. Унинг географ аль-Бакрий (1878-1903) ва сайёҳ ибн Фазлан (1904)га бағишланган тадқиқотлари маълум даражада тенги йўқ бўлиб қолмоқда. Унинг Н.Я. Марр (1864-1934), С.Ф. Ольденбург (1863-1934), В.В. Бартольд (1864-1930) сингари кўпгина шогирдлари борки, уларнинг номлари фан тарихида ҳеч қачон унутилмайди. Розеннинг шогирдлари орасида нафақат олим арабшунослар, балки дипломат арабшунослар ҳам бор эди. Шундай арабшу-нослар амалга оширган ишлардан бири А.Ф. Шебунинг Петер-бург халқ кутубхонасида узок йиллардан буён сақланиб келаёт-ган машҳур «Усмонли» Қуръоннинг (1897) атрофлича полеог-рафик тадқиқотидир. Кейинчалик Қоҳирада консул бўлган давр-да у Хезив кутубхонасида яна бир «Усманий» Қуръон нусхасига батафсил илмий иш бағишлади (1992). Н.А. Караулов бир мунча кейинроқ ўша ерда «Мусулмон ҳуқуқлари асослари» (1909) тўпламини чоп эттирди.

Шунингдек, тарихчи Н.А. Медников (1855-1815) ҳам худди юқоридаги олимлар каби эди. Унинг қаламига мансуб тўрт том-лик асар Фаластиннинг

араблар истеълосидан то салб юришла-ригача бўлган тарихи ҳақидаги материаллар тўпламидир.

Харлампий Карпович Баранов

Араб филологиясини ўқитишни кенгайтирилиши ушбу фан бўйича турли хил ўқув қўлланмаларининг яратилишига олиб келди. Уларнинг орасида кўзга кўрингани Х.К. Барановнинг 1947 йилда нашр этилган «Араб тили» дарслигидир. Бу китоб тез орада шарқшунослик марказларимизда араб тили бошланғич курслари учун асосий қўлланма деб тан олинди. Бу дарслик ўша йилларнинг услубий талабларини ҳисобга олиб ёзилган Бара-новнинг ушбу китоби ўтмишда яратилган қўлланмаларнинг қимматли жиҳатларини ўзида мужассамлаштирган биринчи чи-накам дарсликдир. Ишонч билан шуни айтиш мумкинки, Ба-рановнинг луғати мамлакат арабшунослигини ривожлантириш-да нечоғлик катта роль ўйнаган бўлса, унинг ушбу дарслиги тилни ўқитишда шундай аҳамиятга эга бўлди. Шундан кейинги йилларда ўқитиш услубияти яхшиланиши муносабати билан янги дарслик тузиш масаласи кўндаланг бўлди. Шунингдек, 1937 йил Х.К. Барановнинг тош босмада чиқарилган «Араб хрестоматияси»дан Сурия, Миср ва Ироқ газета, журнал услублари, бадиий проза асарлари намуналари ўрин олган. Бу асар, шунингдек, талабаларни ҳозирги замон араб поэзияси билан таништирди. Юқорида тилга олинган «Намуналар» дан қарийб ўн йил кейин чиққан асар унинг баъзи бўлимларини бирмунча янгилади ва тўлдирди. Иккинчи жаҳон уруши охирида классик араб тили матнлари билан Москва Шарқшунослик институти томонидан нашр этилган яна бир хрестоматия ҳам Х.К. Баранов қаламига мансубдир. Бироқ хрестоматиялардан ташқари араб тили дарсликлари «Араб тили ўрганиш юзасидан амалий қўлланма» ҳам зарур эди.

1933 йилда Москвада Х.К. Баранов, А.М. Кахаев ва Р.А. Субботин таркибида ўқитувчилар гуруҳи томонидан тузилган икки қисмдан иборат «Араб тили дарслиги» босмадан чиқди. Шунингдек, Х.К. Барановнинг катта "Арабча- русча луғат"ининг нашр этилиши (1940-1946) катта воқеа бўлди. Луғат ҳозирги замон тили лексикасини қамраб олган ва 1880-1940 йиллар араб бадиий адабиёти ҳамда матбуоти матнлари асосида тузиган эди.

Игнатий Юлианович Крачковский ҳаёти ва ижоди

И.Ю. Крачковский 4 (16) март 1883 йил Вильнюсда туғилди. И.Ю. Крачковский замонавий арабшунослик мактабининг яратувчиларидан бири бўлган собиқ-совет арабшунос олимидир. У 1905 йил Петербург университетининг шарқшунослик куллиятини тугатди. 1910 йил приват доцент (революциядан олдинги Россияда ва баъзи Европа мамлакатларида

олий ўқув юртларида унвон жихатидан доцентга тўғри келадиган штатсиз ўқитувчи ва унинг унвони), 1918 йилдан Петроград, кейинчалик Ленинград университети профессори, кўпгина ўқув ва изланиш масканлари олимлари кенгашининг аъзоси, бир қатор чет эл шарқшунослик жамияти академиялари, хусусан Дамашқ Фанлар академияси, Буюк Британия киролигининг Осиё жамияти, Польша ва Эрон Фанлар Академияси ва бошқа кўпгина жамият-лар аъзоси бўлди. 1921 йил у СССР Фанлар Академияси акаде-миги бўлиб сайланди. И.Ю. Крачковский 1942 йил СССР ФАнинг Шарқшунослик институтининг директори этиб тайинланди.

И.Ю. Крачковский ўрта аср шнингдек янги давр араб ада-биёти, тарихи ва санъати бўйича кўпгина илмий ишлар муалли-фидир. И.Ю. Крачковский, айниқса, йиғилишларда араб кўлёз-маларига алоҳида эътибор қаратар эди. 1943 йил И.Ю. Крачков-ский СССР ФА нинг тил ва ёзув институти олимлари кенга-шининг аъзоси бўлди.

Шунингдек, араб христиан адабиёти, ўрта аср Эфиопия ада-биёти ва санъати, қадимги Жанубий Арабистоннинг тарихий-маданий ва эпиграфикага оид ёдгорликлар билан шуғулланиб, улар билан танишиб чиққан.

Унинг Эфиопия адабиёти ва санъатини ўрганишга оид бўл-ган «Эфиопия филологиясига кириш» (1955 й.) деб номланган китоби мавжуд.

И.Ю. Крачковский СССР даги арабшунослар уюшмаси асос-чиси ҳамда унинг раҳбари бўлган.

Унинг жуда кўп китоблари, брошюралари, очерк, мақолала-ри мавжуд. Булар «Испаниядаги араб маданияти» брошюраси (1937 й.), «Араб адабиёти» мақоласи, «Избранные сочетания» - «Танланган асарлар», «Абу-л Ала ал-Маарри», «Рисолат ал-малаа-ика» (1932), «Араб географик адабиёти», «Араб кўлёзма-лари устида», «Абул-Фарадж Ал-Вава дамаский» танланган асари, «Араб адабиёти Америкада» (1928 й), «XX асрдаги араб адабиёти» (1946 й), «Мухаммад Тоҳир ал-Карохи» (1946 й), «Рус арабшунослиги бўйича очерклар» (1950 й.), «Шайх Гента-рий профессор» каби асарларидир.

И.Ю. Крачковский бутун ер юзасида мусулмонларнинг му-қаддас китоби бўлмиш «Қуръони Карим»ни рус тилига таржима қилди.

И.Ю. Крачковский 1951 йил 24 январда Ленинградда вафот этди.

XIX аср 70-йилларида араб асл нусхасидан «Қуръон» рус тилига таржима қилинди. Бу ларнинг бири (1871) генерал Д.Н. Богусловский (1826-1893), иккинчиси эса (1878 й.) Г.С. Саб-луков (1804-1880 й.) эди. Лекин арабшуносликка эътибор кучай-ган сари, уни ўқувчилар таржиманинг

кўпгина жойларида (хатолар) нотўғри талқин қилинганлигини англаб бордилар.

Шундан сўнг И.Ю. Крачковский бошқа бир таржима ёзишни ўйлаб қолди.

И.Ю. Крачковский «Қуръон»ни таржима қилиш бўйича иш-ларини 1921 й. «Қуръон» маърузалари курси билан боғлиқ хол-да бошлади. Унинг биринчи қилган иши Г. Флюгель таржимаси матн хатоларини тўғрилаш бўлди. Флюгельнинг Қуръон бўйи-ча биринчи маърузалари И.Ю. Крачковский ттомонидан 1915-1916 йиллар ўқилган эди.

Маълумки, И.Ю. Крачковскийнинг таржимаси энг охирги таржима. Бу таржимани кўриб чиқадиган бўлсак, И.Ю. Крачковский танлаган методга (йўлга) алоҳида эътибор бериш керак. Чунки, ундан олдинги таржималарнинг барчаси, айнан бир хил бўлмаси ҳам, бир типдаги хатога йўл қўйганлар. Бу таржима-ларнинг барчаси озми-кўпми мусулмон экзетик маданияти анъа-наларига асосланган.

И.Ю. Крачковский бажарган «Қуръон» таржимаси эса уму-ман бошқа ўзакка асосланиб яратилган.

У ўз таржимаси ўзагига тарихийлик принципини қўйган, И.Ю. Крачковский «Қуръон»ни адабий ёдгорлик, биринчи бўлиб насрда ёзилган араб адабиётининг ёдгорлиги сифатида тар-жима қилган. И.Ю. Крачковский «Қуръон»ни ҳеч қандай диний талқинсиз таржима қилишни олдиға мақсад қилиб қўйди ва у тушунмаган жойларини ҳам «Қуръон»нинг ўзи ёрдамида, Қуръон яратилишидаги тилшуносликка асосланиб таржима қилди. У қадимги араб поэзияси ва прозасидан фойдаланган.

Бу йўл билан Қуръонни таржима қилиш, И.Ю. Крачковский илмий фаолиятини бошқа ундан олдин Қуръонни таржима қил-ган рус ва ўарбий Европа олимлари фаолиятидан ажратиб туради.

Бироқ бир қатор нарсалар И.Ю. Крачковскийга «Қуръон»-нинг таржимасини бутунлай тугатишга ҳалақит берди. Таржима матни адабий томондан ишлаб чиқилмаган эди. Яна И.Ю. Крачковский «Қуръон»ни таҳлил қилиш учун бутун умрининг охиригача йиққан материаллар ҳам ёзилмай қолди. У бу материалларни таржиманинг қўлёзмасига қисқача изоҳ конспект сифатида ёзиб қўйган эди. Бу изоҳлар Қуръон ҳақидаги илмий адабиётларга асосланган ва унинг матни - алоҳида сўз, бирикма, конструкция ва бошқаларни филологик талқинини ўз ичига ол-гандир. Агар гапнинг маъносини билдириш учун сўз қўшилган бўлса, бу сўзлар қавс ичида берилган.

Изоҳларда берилган материалларнинг ҳаммаси И.Ю. Крачковскийнинг «Қуръон»га адабий ёдгорлик сифатида кераклиги-ни ва унинг маърузалари

тузилишини кўрсатади. Кўрсатилган бу материал ва шархларда қўшимча сўзларсиз иложи бўлмаган жойлардагина қавс ичида сўзлар берилган. И.Ю. Крачковский-нинг биринчи таржимаси 1963 йил нашр қилинди. Унга В. Беляев ва П. Грезневичлар сўз боши ёзган эдилар.

И.Ю. Крачковский ёзган изоҳ шархлар 1986 йилги нашрда тўлиқ нашрдан чиққан.

Европа олимлари араб грамматикаси ҳақида

Узоқ вақт давомида Европа олимлари араб тилшунослик ютуқларига эътибор бермаганлар. Фақатгина Иосиф Юстус Скалигер (1540-1609) ўз фаолиятини шу соатга бағишлангандан кейин Европа шарқшунослари сомий тилларга қизиқа бошлаган-лар. Натижада араб грамматикасининг чет тилларига, ҳаттоки латин тилига ҳам таржима қилганлар, биринчи китоблари пайдо бўла бошлаган, баъзиларида эса грамматиканинг шархлари ҳам берилган. Бизларгача етиб келган Сибавейҳийнинг “الكتاب” аса-рининг эски варианты чоп этилди. Унинг биринчи китоби 1981-1989 йилларда Парижда чоп этилди. Кейин Берлинда ва ҳатто Қоҳиранинг ўзида ҳам босиб чиқарилди. Араб грамматик ёзишмалари уч хил турдаги илмий ёндошиш бўлиб, унга уч хил нуқтаи-назар билан қаралган:

1. Араб тарихи ҳақидаги ишларда тарихий фактларни эслатувчи энг нодир манба
2. Араб адабиёти тарихи ҳақидаги ишларда нодир адабий мерос сифатида
3. Тилшунослик муаммолари ҳақидаги ишларда араб тилини ўрганишдаги илмий ютуқлар сифатида.

Бир қанча назарий муаммолар туғилиб, улар орасида энг тортишувли муаммо – араб грамматикасининг келиб чиқиши ҳақида эди. Бу муаммолар бўйича илмий адабиётда турли на-зарий қарашлар мавжуд. Улардан бирига кўра араб тилшунос-лиги мустақил илмий ютуқ ҳисобланади, Бу факт араб олимла-рининг фикрига тўғри келади. Уларнинг фикрича араб грамма-тикаси ҳақидаги изланишлар фақатгина арабларгагина хос илм-дир. Баъзи шарқшуносларнинг фикрига кўра эса араб грамма-тикаси тизимидаги тилшунослик назариясига, Греция, Ҳиндис-тон каби давлатларнинг маданий мероси таъсир кўрсатган ва бу таъсир араб халифаликларининг ривожланишида ва турли ил-мий соҳаларнинг ривожланишида муҳим рол ўйнаган. Баъзи олимлар Грек тилшунослигини араб грамматикасига таъсир қил-ганлигини инкор қилмоқчи бўладилар. Бошқалар эса X асрда араб грамматикаси намоёндалари ўз материалларини бир тизимга солаётган вақтда Грек грамматикаси ҳам кириб келган дейдилар. Қадимги Грек фанларининг араб грамматикасига таъ-сир кўрсатганлигини тасдиқловчилар

шарқшунослар орасида кўплаб топиларди. Бундан ташқари қадимги ҳинд фанларини араб грамматикаси тизимига таъсир кўрсатганлиги ҳақидаги фикрлар ҳам йўқ эмас. В.М. Звегинцев ўзининг 1957 йилда чиққан «Араб тилшунослиги тарихи» китобида юқоридаги фикрлар ҳақида шундай дейди: «Араб грамматикаси тизимига ташқари-дан бўлган таъсирни шу пайтгача қилиб келинган тор доирадаги тилшунослик таъсири сифатида эмас, балки кенг камровли қа-димги ва ўрта асрлар маданиятини ўзаро алоқаси ва қадимда яшаган халқлар турли доираларининг таъсири сифатида қараш керак. Араб халифалиги фанларининг ривожланишида қадимги юнон ва қадимги ҳинд фанлари муҳим рол ўйнаган. Булар ҳақидаги маълумотлар илм аҳлига ўрта аср араб илмларини таржима қилиниши натижасида маълум бўлган.

Бундай тарихий далилларни ўрганилар экан, араб граммати-каси илмига ташқи давлатлар тиллари таъсирини инкор қилиш қийин. Иккинчи томондан эса, Немис шарқшуноси К. Броккель-ман таъкидлаганидек араб грамматикаси бошқа тиллар грамма-тикасидан жуда катта фарқ қилади. Бу эса ташқи таъсир фақат-гина арабларга ва уларнинг грамматикаси вакиллариининг тил-шунослик ҳақидаги фикрларини ривожланишига мажбур қилди.

Лекин, араб грамматикаси ташқи тилшунослик таъсири бош-ланмасидан олдин иккиланиб маълум йўлни босиб ўтган эди. Демак, араб грамматикасига кўрсатилган таъсир араб грамматик назарияси шакллангандан анча вақт кейин бўлган.

Араб грамматикасининг шаклланиши асосан VII асрга тўғри келади. Бунда ҳам ташқи тилшунослик таъсири куринмас эди.

Ўрта асрдаги араб грамматикасининг шаклланиши X асрга тўғри келади. Араб грамматикасининг шаклланиши учун кетган бундай узун вақт бирор тил назариясининг таъсир кўрсатган-лигини инкор қилди. Тарихий ҳужжатларнинг гувоҳлик бери-шича кўплаб тилларнинг грамматикаси юнон грамматикаси илмлари асосида юзага келган, аммо уларнинг шаклланиши учун бундай узоқ муддат талаб қилинмаган.

Кейинчалик арабларнинг тили ва дини араб халифалигида ва унинг жамоатчилик ҳаётида муҳим рол ўйнаган ҳолда кенг кў-ламда тарқала бошлади. Араб тили халифаликда ва унинг кўп-лаб соҳаларида муҳим ўрин тутган. У савдо-сотик, маданият ва давлатни бошқаришда асосий алоқа воситаси бўлган, натижада бундай ҳолат араб классик тили ва нормаларини пухта ўрганиш ва унинг олдига янги муаммолар қўйишни тақозо қилган. Бу эса Куръон тилининг софлигини сақлаш ва уни пухта ўрганиш им-конини берган. Бу эса ўз навбатида XX асрга келиб араб грам-матикасининг шаклланишини ниҳоясига етказди. Кейинчалик анча вақт ўтгандан сўнг араб

грамматика назариясига баъзи ташқи тилшуносликнинг таъсири бўла бошлади. Шундай бўлса ҳам араб грамматикаси ўзининг асосий характерини сақлаб қолди. Унинг баъзи терминларигина ёки иккинчи даражали ҳисобланган баъзи ҳолатлари ўзгарди. Тилшуносликнинг ривож-ланиши тарихини ўрганиш ҳам араб тилшунослигини тўла қамраб олмаган.

Бу ўрганишлар ўрта асрлардан бошлаб, бизнинг кунимизгача бўлган тилшунослик тарихини ўрганишга бағишланган асар-ларда ҳам тўла очиб берилмаган; унинг сабаби араб тили назарияси бошқа тилшунослик назариясига қараганда мукаммал ўрганилмаганлигидир. Шунинг учун араб грамматика илмининг асосий ҳолати назариясини ўрганиб чиқиш ва унинг методо-логик принципларини аниқлаш зарур. Илмий адабиётларда араб тилшунослиги ютуқларига кўпинча эътибор берилади. Бундай ютуқларга ҳинд, европа тилшунослиги ривожига таъсир кўр-сатган ўзак ва турланишлар ҳақидаги тушунча киради. Шунинг-дек олимлар диққатини орол тилшуносларининг фонетика соҳа-сидаги қиладиган ишлари ҳам тортади. Масалан: товушларнинг ясалиш ўрни ва усули таснифи, сўзлашда нутқ органларининг ҳолати (артикуляция) ва айниқса фонетик ҳолатларни тушунти-риш ва ассимиляция ҳодисаси. Албатта, бундай ҳолатларнинг аҳамияти жуда катта. Айниқса улар шаклланган тарихий даврни ҳисобга олинса. Илмий адабиётларда фақат мана шундай вақт-ларни доимо эслаш араб грамматик назариясини катта аҳа-миятга эга бўлган тамойилларини бир чеккада қолдиради ва грамматика назарияси ҳақида аниқ тушунча ҳосил қилиш им-конини бермайди. Араб грамматикасини ўрганиш ўзининг мах-сус йўллари билан ажралиб туради. Бу йўллар араб классик тил-ларидаги ўзгаришларни тажрибаларга асосланиб кузатиш нати-жасида келиб чиқади. Бу усулнинг асосий белгиси бўлиб, тил-даги ўзгаришлар ва уларнинг тил тизимидаги ўзаро алоқаси хиз-мат қилган. Бундай баҳолаш асосида грамматик категориялар тузилган. Араб классик тилидаги турли ҳолатлар таснифи қи-линган. Намуна сифатида гап бўлаклари категорияси сўзларни от, феъл ва харфларга бўлиниши хизмат қилиши мумкин. Агар бу терминлар Аристотельнинг мантиқ илми билан ҳамкорлик қила олиш деб ҳисобланса, шуни айтиб ўтиш керакки, араб тил-лидаги гап бўлаклари Аристотель китобидаги гап бўлакларидан фарқ қилади.

Тест топшириқлари:

1. Россия арабшунос олимларининг номлари тўғри кўрсатилган қаторни топинг.

А. А.В. Болдирев, Т. Нельдек, В.Р. Розен.

В. В.Р. Розен, Х.К. Баранов, И.Ю. Крачковский.

С. Х.К. Баранов, Н.Я. Марр, А.Д. Швайцер

Д. Н.И. Конрад, Т. Постеллус, П.С. Палласа.
2. А.В.Болдирев Парижда кимдан мусулмон шарқи тилларини ўрганди?

А. Сильвестр Де Саси

В. А.Д. Швайцер.

С. Т. Пустеллус.

Д. Н.И. Конрад.
3. В.Р. Розен қайси иши учун олтин медал билан тақдирланди?

А. Усмонли Қуръоннинг полеографик тадқиқоти учун.

В. Ал-Бакри ва ибн Фазланга бағишланган тадқиқоти учун

С. "Шоҳнома"га бағишланган иншоси учун.

Д. Тўғри жавоб йўқ.
4. Қуръони Каримни рус тилига қайси генерал таржима қилган?

А. Т.С.Саблуков.

В. И.Ю.Крачковский.

С. Д.Н.Богусловский.

Д. В.Беляев
5. Арабшунос олим Б.З. Холидов нечанчи йиллардан яшаб ижод этган?

А. 1903-1968 й.

В. 1900-1967 й.

С. 1904-1968 й.

Д. 1905-1968 й.

6. "Абдуллонома" асарини ўзбек тилига таржима қилган олим ким?

А. Эшонхўжа Муҳаммадхўжаев.

В. Саидазиз Ғаниев.

С. Содик Мирзаев.

Д. Юнус Ҳакимжонов

7. Фандаги ютуқлари учун биринчи бўлиб Бобур номли олтин медал билан ким мукофотланган?

А Содик Мирзаев

В Убайдулла Каримов.

С Юнус Ҳакимжонов.

Д Ҳамидулла Ҳикматуллаев.

8. "Тиб қонунлари" китобининг У. Каримов томонидан қилинган таржимаси қачон тўлиқ нашр қилинди?

А. 1953-1961

В 1980-1982

С 1981-1990

Д 1953-1955

9. Тўрт жилдлик "Ҳадис" китоби кимнинг таҳрири остида тайёрланган.

А. У. Каримов.

В. Т. Мухторов.

С. М. Ҳакимжонов

Д. Н. Иброҳимов.

10. Япония Фукусима префектурасининг Ўзбекистондаги фахрий элчиси унвони кимга ва қачон берилган?

А. 1993 й. Н. Иброҳимовга.

В. 1994 й. Н. Иброҳимовга.

С. 1994 й. У. Каримовга.

Д. 1993 йил У. Каримовга.

Мустақил иш мавзулари:

1. Институтимиз арабшунос олимлари ҳаётидан.
2. Ўзбекистондаги арабшунослик марказлари.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. –Т. 1999.
2. Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим. –Т., 2001.
3. Абдусаматов М. Ўзбекистон Шарқшунослари. -Т. 1996.
4. Аловиддин Мансур. Қуръони Карим. –Т., 2001.
5. Ахвеледиани В.Г. Арабские языкознания средних веков в книге «История лингвистических учений». Средневековый Восток. -Л.: Наука. 1981.
6. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России. Лекции. Изд.2. -Л., 1925.
7. Белкин В.М. «История становления современного арабского литературного языка». В сборнике статей. Арабская филология. -М., изд. МГУ, 1968.
8. Белова А.Г. История арабского языка. Курс лекции. М.: Военный институт, 1979.
9. Беляев Й.А. Арабы, ислам и Арабский Халифат в раннее средневековье. - М., 1966.
10. Брагинский И.С. Основные веки развития востоковедной науки. В сб. статей, Проблемы востоковедения. -М. 1974.
11. Васильев Л.С. История религии Востока. -М.: Высшая школа, 1983.
12. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. -М. 1998.
13. Дьяконов И.М. Семито-хамитские языки. -М. 1965.
14. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. -М. 1967, 1972.
15. Завадовский Ю.Н. Арабские диалекты Магриба. -М. 1962.
16. Завадовский Ю.Н. Проблемы языка в странах Магриба. В сб. статей: Языковая ситуация в странах Азии и Африки. -М. 1967.
17. Звегинцев В.А. История арабского языкознания. -М. 1958.
18. Иброҳимов Н.И., Юсупов М. Араб тили грамматикаси. -Т., 1997.
19. Иброҳимов Н.И. Муқаддас китоблар. Шарқ машғали. 1992.
20. Имомхўжаев О. «Араб ёзуви ҳақида рисола». // Шарқшунослик, ТДШИ. 1998.
21. Ирисов.А. Тошкентда арабшунослик. -Т. 1964.
22. Караматов Х. Ўзбек адабиётида Қуръон иқтибослари. -Т. 1985.
23. Конрад Н.И. Старое востоковедение и его новые задачи. Статьи. -М. 1972.
24. Крачковский И.Ю. Очерки по истории русской арабистики. Избранные сочинения. Т. У. М. - Л. 1958.
25. Ковалев А.А., Шарбатов Т.Ш. Цебник арабского языка. -М. 1998.
26. Оранский. Введение в Иранскую филологию. -М. 1988.
27. Рождественский Ю.В. Введение в общую филологию. -М. 1979.
28. Семитские языки. Сб. статей. -М. 1963.
29. Семитские языки. Сб. статей. -М. 1965.
30. Современная лингвистика. Теория, проблемы и методы. -М. 1976.

31. Содиқов А, А. Абдуазизов, Ирискулов. Тилшуносликка кириш. -Т. 1981.
32. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. -Т. 1998.
33. Талабов Э. Араб тили. -Т. 1993.
34. Фильштинский И.М. Арабская классическая литература. -М. 1965.
35. Фильштинский И.М. «История арабской литературы». -М. 1965.
36. Фильштинский И.М. Шидфар Б.Я. Очерк арабо-мусульманской культуры. -М. 1971.
37. Холидов Б.З. Академик И.Ю.Крачковский (к.100 летию со дня рождения). Народы Азии и Африки. 1983.
38. Холидов Б.З. Учебник арабского языка. -Т. 1981.
39. Ханна ал-Фахури. История арабской литературы. -М. 1950.
40. Церетели Г.В. Арабские диалекты в Средней Азии. -М. 1954.
41. Шагаль В.З. Языковой аспект национальных процессов в арабских странах. -М. 1987.
42. Шайх Исмоил Махдум. Тошкентдаги Усмон Мусхафининг тарихи. -Т. 1995.
43. Шарбатов Г.Ш. Арабистика СССР (1917-1959) Филология. -М. 1959.
44. Шарбатов Г.Ш. О трехкомпонентной функциональной парадигме арабского языка и статуса арабских региональных обиходно- разговорных языков. В сб. статей: Проблемы арабской культуры. Памяти академика И.Ю.Крачковского. -М. 1987.
45. Шарбатов Г.Ш. Современный арабский язык. -М. 1961.
46. Шарқ Юлдузи. -Т., 1991, №1.
47. Холидов Б.З. Академик И.Ю.Крачковский (к 100 летию со дня рождения). Народы Азии и Африки. 1983.
48. Хасанов А.А. «Меккей, Мадина, Верования арабов накануне возникновения ислама». –Т. 1994.
49. Ханна Ал-Фахури. «История арабской литературы». -М. Т.1. 1959.
50. Хакимжон М. Хатти муаллимий. -Т., 1991.
51. Ҳасанов А.А. Қадимги Арабистон ва илк ислом жоҳилия асри. -Т., 2001

Тест топшириқлари:

1. "Сахро рицари" унвонига ким сазовор бўлган. У қайси шеърятнинг вакили эди, асарининг номи қандай"?

- А. Бадавий араб шеърятининг вакили ал-Муҳаллил. "Басус туяси туфайли содир бўлган жанг" асари.
- В. Бадавий араб шеърятининг вакили аш-Шанфара. "Саҳро кўшинлари" номли ломия.
- С. Сарой шеъряти вакили ал-Хутайъа.
- Д. Бадавий араб шеърятининг вакили Имрул Қайс. "Келинг-лар, йиғлайлик" (قفا نبكي) асари.
2. Қасиданинг кульминацион қисми қайси қисм ва унда шоир нималарни ёзади?
- А. Мадҳ қисми. Бунда шоир қабила бошлиқлари, саркарда-ларни мадҳ этади.
- В. Фаҳр қисми. Бунда шоир ўзини, уруғини, оиласини мақ-тайди.
- С. Васф қисми. Бунда шоир табиат манзараларини, саҳро ҳаёти, ҳайвонот оламини мақтайди.
- Д. Ҳикма қисми. Бунда шоир инсонларнинг одоб-ахлоқи ҳа-қида ўз фикрларини билдиради.
3. Ким Қуръонни хронологик ўрганиб тўртта даврга бўлди? Ушбу даврлар тартиб бўйича ёзилган қаторни кўрсатинг.
- А. Немис олими Нельдек. 1-Мадина даври, 2-Пайғамбарлик даври, 3-Эхсонтологик давр, 4-Раҳмон даври.
- В. Немис олими Нельдек. 1-Эхсонтология, 2-Раҳмон, 3-Пай-ғамбарлик, 4-Мадина.
- С. Рус олими Крачковский. 1-Раҳмон, 2-Пайғамбарлик, 3-Эх-сонтологик, 4-Мадина.
- Д. Барча жавоблар тўғри.
4. Классик ва замонавий араб адабий тили хом-сом тилларининг қайси тармоғи ва қайси гуруҳига киради?
- А. Кушит тармоғининг марказий гуруҳига.
- В. Сомий тармоғининг жанубий чет ёки жанубий-ғарбий гу-руҳига.
- С. Кушит тармоғининг шимолий чет ёки шимолий-шарқий гуруҳига.
- Д. Сомий тармоғининг жанубий чет ёки жанубий-марказий гуруҳига
5. Араб ёзуви қачон пайдо бўлган?
- А. Эрамизнинг I асрида.
- В. Эрамизнинг X асрида.
- С. Эрамизнинг IV асрида.
- Д. Эрамизнинг V асрида.
6. Қуръон сураларини неча даврга бўламиз?
- А. 5 та
- В. 4 та
- С. 3 та

- Д. 2 та
7. Араб тили тарихан неча катта даврга бўлинади?
А. 2 та
В. 3 та
С. 4 та
Д. 5 та
8. Араб ёзуви қачон, кимлар таъсири остида пайдо бўлган?
А. Эрамиздан аввалги V асрда шимолда яшовчи араблар таъ-сирида.
В. Эрамиздан аввалги III асрда жанубда яшовчи араблар таъ-сирида
С. Эрамизнинг IV асрида шимолда яшовчи араблар таъсирида
Д. Эрамизнинг IV асрида жанубда яшовчи араблар таъсирида.
9. Араб ёзувининг дастлабки намунаси ҳозир қаерда сақлан-моқда?
А. Францияда
В. Англияда
С. Мисрда
Д. Саудия Арабистонида
10. IX асрда Куфа хатини насх хати билан алмаштиришга фармон берган вазир ким?
А. Муҳаммад ибн Муқла.
В. Амр ибн Кулсум.
С. Ал-харис ибн Хиллиза
Д. Имрул Қайс.
11. Нечта катта Мусхаф яратилган?
А. 2 та
В. 4 та
С. 7 та
Д. 3 та
12. Қалмаков Қуръонни инглизчадан русчага қачон таржима қилган?
А. 1716 й
В. 1772 й
С. 1798 й.
Д. 1780 й.
13. Химёрийлар давлати эрамизнинг нечанчи йилигача ҳукм-ронлик қилди ва бу давлатда қайси династия ҳукмрон эди?
А. Эрамизнинг 625 йилигача. Мунзирийлар династияси.
В. Эрамизнинг 586 йилигача. Туббаъ династияси.
С. Эрамизнинг 525 йилигача. Тубба династияси.
Д. Эрамизнинг 500 йилигача. Мунзирийлар династияси.
14. Қуръони Карим ким томонидан ўзбекчага таржима қилинди?
А. Аловиддин Мансур.
В. Ҳасан Басрий.

- С. Абул Али ар-Риёҳий.
Д. Алихон Тўра Соғуний.
15. Биринчи араб ёзувини ёзган киши ким?
А. Зайб ибн Хаммон.
В. Абул Асвад ад-Дувалий.
С. Хажжож ибн Юсуф.
Д. Наср ибн Осим.
16. 1878 йилда ким Қуръони Каримни русчага таржима қилди?
А. Саблуков.
В. Богословский.
С. Калмаков
Д. Крачковский.
17. Араб шеъриятида арузнинг нечта вазни мавжуд?
А. 16 та
В. 15 та
С. 12 та
Д. 10 та
18. Ким кимнинг маърузаларини тўплаб араб наҳвига асос солди?
А. Ал-Ҳалил ибн Аҳмад Сибавейҳийнинг маърузаларини
Б. Сибавейҳий ал-Ҳалилнинг маърузаларини
С. Ал-Ҳалил аз-Замахшарийнинг маърузаларини
Д. Сибавейҳий Ҳорун ар-Рашиднинг маърузаларини
19. Халифаликда қайси даврда луғатчилик мактабларига асос солинди?
А. VII асрнинг охири VIII асрнинг бошларида
Б. VI асрнинг охири VII асрнинг бошларида
С. VII асрда
Д. VIII асрда
20. Сибавейҳийнинг асарларини кўрсатинг:
А. "Одоб"
Б. "Ал-муфассал"
С. "Ал-кашшоф"
Д. "Ал-китаб"
21. "Ал-Кашшоф" асари кимнинг қаламига мансуб?
А. Сибавейҳий
Б. Аз-Замахшарий
С. Ал-Ҳалил ибн Аҳмад
Д. Камолиддин ал-Жавҳарий
22. Хом-сом тилларида сўзлашувчи халқларнинг йўналиш тармоқ-лари нечта?
А. 3 та
Б. 5 та
С. 2 та
Д. 6 та

23. Шимолий қисмга қайси тармоқлар киради?
А. Миср, кушит, чад, барбар-ливия
Б. Кушит, чад
С. Миср, сомий, кушит
Д. Миср, барбар-ливия, сомий
24. Жанубий қисмга қайси тармоқлар киради?
А. Кушит, чад
Б. Сомий, кушит, чад
С. Миср, барбар-ливия, сомий
Д. Сомий, миср, чад
25. Хом-сом тиллари оиласини ўрганиш қайси йили ва ким томони-дан фанга киритилди?
А. Крамер, 1871
Б. Коэн, 1781
С. Шлёцер, 1781
Д. Фюллер, 1789
26. Сомий тармоғи неча гуруҳга бўлинади?
А. 2 та
Б. 3 та
С. 4 та
Д. 5 та
27. Чад тармоғига кирувчи машҳур ягона тил қайси?
А. Қадимги классик ва ҳозирги араб адабий тили
Б. Чад тили
С. Аккад тили
Д. Хаос тили
28. Хом-сом тилларида қанча аҳоли сўзлашади?
А. 160 млн.
Б. 230 млн.
С. 250 млн.
Д. 200 млн.
29. Филология ўз ичига қандай фанларни олади?
А. Матншунослик, диншунослик, адабиётшунослик.
Б. Тилшунослик, матншунослик, диншунослик.
С. Адабиётшунослик, матншунослик, тилшунослик.
Д. Санъатшунослик, адабиётшунослик, матншунослик.
30. Филология сўзининг грекча таржимасини кўрсатинг.

- А. "фило" - тил, "логия" - муҳаббат.
Б. "фило" - сўз, "логия" - фан.
В. "фило" - севаман, "логос" - сўз.
Д. "фило" - севги, "логос" - фан.
31. Филология шарқда ва ғарбда қачон пайдо бўлди?
А. Аввал шарқда, сўнг ғарбда.
Б. Шарқда ва ғарбда бир хил пайтда.
С. Аввал ғарбда, сўнг шарқда.
Д. Тўғри жавоб йук.
32. Эллинизм даври қайси вақт оралиғини ўз ичига олади?
А. Эр.ав. VII асрдан эр. III асргача.
Б. Эр.ав. III асрдан эр. VII асргача.
С. Эр.ав. I асрдан эр. VIII асргача.
Д. Эр.ав. III асрдан эр. IV асргача.
33. Биринчи марта ким кимни "филолог" деб атаган?
А. Сукрот Сибавейҳийни
Б. Сибавейҳий ал-Ҳалил ибн Аҳмадни
С. Сукрот Арастуни
Д. Арасту Сукротни
34. Маданиятнинг ривожланишида тилнинг учта ҳолатини ўрга-ниш асосий вазифа ҳисобланган. Биринчисини кўрсатинг:
А. Шахсий бўлмаган лингвистика тарихи
Б. Тилинг ички тузилиши
С. Тилнинг тархий ўзгариш ҳолати
Д. Тўғри жавоб йўқ.
35. Эпиграфика халқ ижодиётининг қандай турига мансуб?
А. Оғзаки ижодиёт тури. Тангалардаги ёзувни ўрганади.
Б. Ёзма ижодиёт тури. Тери, папирус ва дарахт пўстлоқлари-даги ёзувларни ўрганади.
С. Ёзма ижодиёт тури. Қаттиқ нарсалар, яъни ғор деворлари-га, тошларга ёзилган ёзувларни ўрганади.
Д. Оғзаки ижодиёт тури. Мухрлар, штампларни ўрганади.
36. "Арабий" деб ном олган маданият дунёнинг қайси чеккаларида юксалди ва қачон?
А. VII асрнинг биринчи 10 йиллигида ёпиқ Арабистон ярим оролида.
Б. VII аср ўрталарида фақат Европа мамлакатларида.
С. VII асрнинг охирида Марказий Осиёда.
Д. VII асрнинг биринчи 10 йиллигида Марказий Осиё, Африканинг шимолида ва Жанубий Европанинг баъзи жойларида.
37. VII асрнинг охирида араб тили ривожланишига ўзининг катта ҳиссасини қўшган халифа ким?

- А. Ҳорун ар-Рашид
- Б. Абдул Малик
- С. Ал-Ҳалил ибн Аҳмад
- Д. Ал-Мансур

38. Шарқ тилларини ўрганиш нечанчи йилдан бошланди?

- А. 1438
- Б. 1535
- С. 1538
- Д. 1568

39. Араб давлатларида қайси тил давлат тили ҳисобланади?

- А. Классик араб тили.
- Б. Кундалик араб тили
- С. Лахжалар.
- Д. Замонавий араб тили

40. Замонавий араб тили қачон пайдо бўлган?

- А. XX аср бошларида.
- Б. XVIII аср охирида.
- С. XIX асрнинг иккинчи ярмида.
- Д. XX аср охирида.

41. Қуръони Карим араб тилининг истеъмолда мавжуд бўлган қайси шаклида ёзилган?

А. Лаҳжа шаклида.

- Б. Классик араб тилида.
- С. Кундалик сўзлашув тилида.
- Д. Замонавий араб тилида.

42. "اللغة الوسطى" ёки "عربيات المثقفين" деб аталувчи тилни кўрсатинг.

А. Замонавий араб тили.

- Б. Лахжалар.
- С. Классик араб тили.
- Д. Кундалик сўзлашув тили.

43. Араб давлатларидаги тилнинг типологик ўхшашлигини кўрсатиб ўтган олим ким?

- А. И.Фюк.
- Б. В.Э Шагаль
- С. Д. Коэн.
- Д. Аҳмад Шавқий

44. "Араблаштириш" ҳаракати нечанчи йилларда авж олди.

- А. 1990 йилларда
- Б. 1970-1980 йилларда.

- С. 1995 йилларда.
Д. 1985 йилларда
45. МАР нинг қайси президенти ҳукмронлик қилган йилларда араб мамлакатларининг бирлашиш сиёсати йўлида кураш олиб борилди?
А. Анвар Саадат.
В. Хусни Муборак.
С. Жамол Абду-н-Носир
Д. Тўғри жавоб йўқ.
46. "Араблаштириш"ни амалга оширишдаги йўналишларини кўрсатинг.
А. Анъанавийлик.
В. Бадиийлик ва замонавийлик.
С. Замонавийлик ва қадимийлик.
Д. Анъанавийлик ва замонавийлик.
47. "Замонавийлик - миллий маданиятдаги анъана" деб аталувчи мақола кимнинг қаламига мансуб?
А. Эҳсон Аббос.
В. Аҳмад Шавқий.
С. Ҳофиз Иброҳим
Д. Бутрус Ғолий
48. "Араб тили шундай бир тилки, биз у тилсиз шарқ маданиятини, ўтмишини ва шарқ халқларининг урф-одатларини ҳеч қачон ва ҳеч қайси тил воситасида ўргана олмаймиз". Ушбу фикрни ким айтган?
А. Бутрус Ғолий.
В. Аҳмад Шавқий.
С. Эҳсон Аббос.
Д. Ҳофиз Иброҳим
49. Россия арабшунос олимларининг номлари тўғри кўрсатилган қаторни топинг.

А. А.В. Болдирев, Т. Нельдек, В.Р. Розен.

В. В.Р. Розен, Х.К. Баранов, И.Ю. Крачковский.
С. Х.К. Баранов, Н.Я. Марр, А.Д. Швайцер
Д. Н.И. Конрад, Т. Постеллус, П.С. Палласа.
50. А.В. Болдирев парижда кимдан мусулмон шарқи тилларини ўрганди?
А. Сильвестр Де Саси
В. А.Д. Швайцер.
С. Т.Пустеллус.
Д. Н.И.Конрад.
51. В.Р. Розен қайси иши учун олтин медал билан тақдирланди?
А. Усмонли Қуръоннинг полеографик тадқиқоти учун.
В. Ал-Бакри ва ибн Фазланга бағишланган тадқиқоти учун
С. "Шоҳнома"га бағишланган иншоси учун.

Д. Тўғри жавоб йўқ.

52. Қуръони Каримни рус тилига қайси генерал таржима қилган?

А. Т.С. Саблуков.

В. И.Ю. Крачковский.

С. Д.Н. Богусловский.

Д. В. Беляев

53. Арабшунос олим Б.З. Холидов нечанчи йиллардан яшаб ижод этган?

А. 1903-1968 й.

В. 1900-1967 й.

С. 1904-1968 й.

Д. 1905-1968 й.

54. "Абдулланом" асарини ўзбек тилига таржима қилган олим ким?

А. Эшонхўжа Муҳаммадхўжаев.

В. Саидазиз Ғаниев.

С. Содик Мирзаев.

Д. Юнус Ҳакимжонов

55. Фандаги ютуқлари учун биринчи бўлиб Бобур номли олтин медал билан ким мукофотланган?

А. Содик Мирзаев

В. Убайдулла Каримов.

С. Юнус Ҳакимжонов.

Д. Ҳамидулла Ҳикматуллаев.

56. "Тиб қонунлари" китобининг У.Каримов томонидан қилинган таржимаси қачон тўлиқ нашр қилинди?

А. 1953-1961

В 1980-1982

С 1981-1990

Д 1953-1955

57. Тўрт жилдлик "Ҳадис" китоби кимнинг таҳрири остида тайёрланган.

А. У. Каримов

В. Т. Мухторов

С. М. Ҳакимжонов

Д. Н. Иброҳимов

58. Япония Фукусима префектурасининг Ўзбекистондаги фахрий элчиси унвони кимга ва қачон берилган?

А. 1993 й. Н. Иброҳимовга

В. 1994 й. Н. Иброҳимовга

С. 1994 й. У. Каримовга

Д. 1993 йил У. Каримовга